

ნ. ნაცვლიძევილი

მეგობრული მეუბნეობის
ქვეყნისთვის ევროლუცინ
ელემენტებით
სამკრთველოები

« მეტნიკება »

1971

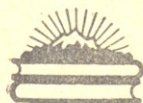
საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ნ. ნაცვლიშვილი

მემამულური მეურნეობის
კავშირებისტური ევოლუცია
აღმოსავლეთ საქართველოში

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1971

9 (სილ)
9 (47922)
ნ^ა375

ნაშრომში განხილულია რეფორმამდელი და რე-
ფორმისშემდეგდროინდელი მემამულური მეურნეობე-
ბი აღმოსავლეთ საქართველოში (ივ. მუხრანბატონის,
აღ. და დ. ჭავჭავაძეების, ი. სულხანიშვილის, დ. ბარა-
თაშვილის და სხვ.), მათი სოციალურ-ეკონომიური ბუ-
ნება და ამ მეურნეობების კაპიტალისტურად გარდაქმ-
ნის პროცესი.

კ 277.379

1-6-1
133-70 ადგ

წინასიტყვაობა

საქართველოს ისტორიის არაერთი მკვლევარი შეხებია ჩვენთვის საინტერესო საკითხს — მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტურ ევოლუციას. პ. გუგუშვილის, ი. ანთელავას, ა. კიკვიძის, შ. ჩხეტიას, ზ. ანჩაბაძის, ა. ფანცხავას, ე. ორჯონიკიძის, ი. უთურაშვილის, დ. გოგოლაძის, ა. ბენდიანიშვილისა და სხვ. შრომებში განხილული ამ მეურნეობის სოციალურ-ეკონომიური ხასიათი.

მონოგრაფიულად მემამულურ მეურნეობათა კაპიტალისტური განვითარების ისტორია, გარდა ისტ. მეცნ. კანდ. თ. ჩხეიძისა, არავის შეუსწავლია. ჩვენ შევეცადეთ შეგვესწავლა აღმოსავლეთ საქართველოს მემამულური მეურნეობები, მათი სოციალურ-ეკონომიური ბუნება, ფეოდალური მეურნეობის კაპიტალისტურად გარდაქმნის პროცესი, რომლის შედეგადაც წარმოიშვა შერეული ტიპის მეურნეობა და სადაც წამყვანს კაპიტალისტური ურთიერთობა წარმოადგენდა.

მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტური ევოლუციის პროცესი მეტნაკლებად საგრძნობი მასშტაბით XIX-ს. 30—40-იან წლებში იწყება. ამ დროს ქვეყანა შედარებით მშვიდობიანი ცხოვრების გზაზე შედგა.

თავდაზნაურობის პროგრესული ნაწილი თავისი ინტერესებითა და საქმიანობით განსხვავდებოდა კონსერვატიული ნაწილისაგან. მას კარგად ესმოდა ძველი, რუტინული წარმოების წესის ძირეული გარდაქმნისა და საბაზრო პროდუქციის წარმოების გაძლიერების აუცილებლობა, რაც გარკვეულად გააუმჯობესებდა მის სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობას.

ძველი, ბატონყმური მეურნეობა წარმოადგენდა თვითკმარ კარჩაკეტილ მეურნეობას, რომელსაც ძალიან სუსტი კავშირი ჰქონდა დანარჩენ მსოფლიოსთან, აქ გაბატონებული იყო ნატურალური მეურნეობა, იგი გულისხმობდა უშუალო მწარმოებლის (ე. ი. გლეხის) წარმოების საშუალებებით, კერძოდ მიწით მომარაგებას. ესეც ცოტაა,

გლები მიმაგრებული უნდა ყოფილიყო მიწაზე, რადგან სხვახაირად მემამულე მუშახელით არ იქნებოდა უზრუნველყოფილი, მეურნეობის ამ სისტემის პირობა იყო გლების პირადი დამოკიდებულება მემამულისაგან — გარეეკონომიური იძულება. დასასრულ, ამ მეურნეობის პირობა იყო ტექნიკის დაბალი და რუტინული დონე.

საბატონო სისტემას ძირი გამოუთხარა ბატონყმობის გაუქმებამ. შეირყა ამ სისტემის ყველა მთავარი საფუძველი: მეურნეობის ნატურალური, თვითკმარი ხასიათი, გლების პირადი დამოკიდებულება მემამულისაგან. შედარებით მეტი გასაქანი მიეცა საზოგადოებრივი ტექნიკის განვითარებას. ახალი ურთიერთობის პირობებში გლებს უნდა გამოეყიდა მიწა სრულ საკუთრებად, ხოლო მემამულე, რომელსაც სურდა ცხოვრებისათვის ფეხის აწყობა, უნდა გადასულიყო მეურნეობის კაპიტალისტურ სისტემაზე. მაგრამ ეს გადასვლა არ შეიძლება მომხდარიყო ერთბაშად, რადგან სისტემა მეურნეობისა ჯერ კიდევ არ იყო საბოლოოდ მოსპობილი.

„მამასადამე, მეურნეობის ერთადერთი შესაძლებელი სისტემა იყო გარდამავალი სისტემა, რომელიც აერთიანებდა როგორც საბატონო, ისე კაპიტალისტურ სისტემის ნიშნებს“¹.

ამავე დროს უნდა გვახსოვდეს, რომ ეს სისტემები სინამდვილეში სრულიად სხვადასხვანაირად და საოცრად ეხლართებიან ერთმანეთს, რაც იწვევს მრავალ უღრმესსა და ურთულეს კონფლიქტსა და წინააღმდეგობას. ამ წინააღმდეგობათა გამო ბევრი მეურნეობა ნადგურდება. ყოველივე ეს დამახასიათებელია გარდამავალი ეპოქებისათვის². შრომამიგების სისტემა ზოგჯერ გადადის კაპიტალისტურში და იმდენად შეერევა მას, რომ თითქმის შეუძლებელი ხდება მათი ერთმანეთისაგან განსხვავება და გარჩევა. „ასეთ დროს, — შენიშნავს ლენინი, — შეუძლებელი ხდება იმის თქმა თუ სად თავდება შრომამიგება და სად იწყება კაპიტალიზმი“³.

ამრიგად, მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტური ევოლუციის დროს დამახასიათებელია ორი სისტემის შეხვეება, მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა, რომელი მათგანი ძლევს და რომელს მიჰყავს თავისი გზით მეურნეობის განვითარება. მემამულურ მეურნეობაში მტკიცედ მოიკიდა ფეხი სავაჭრო მიწათმოქმედებამ. კაპიტალისტური სისტემა შეეხზო მიწის დამუშავების ოპერაციებს; მიწათმოქმედების ტექნიკის შეცვლამ გამოდევნა შრომამიგების სისტემა, თუმცა არამთლიან-

1 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 210.
2 იქვე, გვ. 212.
3 იქვე, გვ. 214.

ნად; შრომამიგებამ შეიცვალა სახე და დარჩა უმთავრესად მისი მეორე სახეობა, რომელიც გულისხმობს არა გლეხ-მეპატრონეს, არამედ სასოფლო-სამეურნეო მოჯამაგირეებსა და დღიურ მუშებს⁴.

შრომამიგების დროს შრომის საზღაური უფრო დაბალია, ვიდრე კაპიტალისტური, თავისუფალი დაქირავების დროს.

მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტური ევოლუციის განვითარება, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რეფორმამდელ ხანაში იწყება. ამ დროიდან გახდა საგრძნობი დიდი სოციალური ეკონომიური ძვრები საქართველოს ცხოვრებაში; სასაქონლო ურთიერთობის განვითარების შედეგად გაჩნდა კაპიტალი ვაჭრობაში, წარმოებაში და წარმოიშვა სამუშაო ძალის გამყიდველი მასა.

რეფორმამდელი ხანის მეურნეობებში ზოგჯერ გამოყენებულ იყო მანქანა-იარაღები და დაქირავებული მუშახელი, უმეტესად ოსტატების სახით. ასე, მაგალითად, ალ. ჭავჭავაძე საგანგებოდ ქირაობდა იმერელ მევენახეებს, როგორც საუკეთესო სპეციალისტებს, მასვე ჰქონდა იმ დროისათვის გამართული და რაციონალურ საწყისებზე მოწყობილი მეურნეობა, სადაც საბაზრო პროდუქციის — ღვინის დამზადებას პირველი ადგილი ეკირა. ღვინის წლიური შემოსავალი 30-იან წლებში, ალ. ჭავჭავაძის მეურნეობაში უდრიდა 30000 თუნგს. ასეთივე მეურნეობები იყო მხოლოდ შედარებით ნაკლები მასშტაბისა, სოლომონ გურგენიძის, ანდრონიკაშვილის, ივანე აფხაზისა და ნაკაშიძეებისა.

ზემოთ ჩამოთვლილი მოვლენები განვითარებას ჰპოვებენ რეფორმის შემდეგ დროინდელ ხანაში. ამ დროს მემამულურ მეურნეობებში იზრდება პროდუქციის საბაზრო დამზადება, ხდება დარგების სპეციალიზაცია, უფრო ფართო ხასიათს იღებს მანქანა-იარაღებისა და დაქირავებული მუშახელის გამოყენება, ფხვს იკიდებს ფულადი რენტა. ვეზირიშვილის, სულხანიშვილის, მუხრანბატონის, ბარათაშვილისა და სხვა მეურნეობები რეფორმის შემდეგ კიდევ უფრო ვითარდება, იზრდება მათი კაპიტალბრუნვა და მათი პატრონებიც უფრო გამოცდილი მეურნეები ხდებიან.

მართალია, ისეთ ძლიერ და მრავალდარგიან მეურნეობაში, როგორც იყო ივანე მუხრანბატონისა, ჯერ კიდევ განაგრძობდა არსებობას შრომამიგების სისტემა, მაგრამ მთელი შემოსავლის ერთ-მესამედზე მეტი დაქირავებული შრომის გამოყენებისათვის იხარჯებოდა.

4 ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 3, გვ. 242.

XX საუკუნისათვის კი გლეხები სამუშაოზე გამოსვლის ფულად გადასახადს იხდიდნენ. ასე რომ, მემამულური მეურნეობა, დღიდან მისი დაარსებისა, განვითარებას განიცდიდა და მისი ახალი, კაპიტალისტური ფორმები წარმოადგენდნენ დიდ პროგრესს, მიუხედავად ყველა წინააღმდეგობისა, რაც მათ ახასიათებდათ.

ჩვენ მიერ განხილული მასალები ნათლად გვიდასტურებენ ყოველივე ამას. მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტური ევოლუციის რთული და ხანგრძლივი პროცესი არ იყო სრულყოფილი არა მარტო საქართველოში, არამედ რუსეთშიც; მაგრამ ახალი მიანც იქმნებოდა და დაბეჭითებით მიიკვლევდა გზას.

მართალია, არ წარმოქმნილა წმინდა კაპიტალისტური მეურნეობები, მაგრამ დაინგრა და ძირეული ცვლილებები განიცადა ფეოდალურმა მეურნეობამ. მის ნაცვლად წარმოიშვა ახალი, გარდამავალი ტიპის მეურნეობა, სადაც ჯერ კიდევ კაპიტალისტური სისტემის გვერდით არსებობდა ძველის ნაშთები, მაგრამ კაპიტალიზმის ნიშნები თანდათან უპირატესობასა და გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევენ.

რეზორმამდელი მემამულური მიწრნეობები საქართველოში

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ჩვენი ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა. ქვეყნად მშვიდობიანობა დამყარდა და ქართველ ხალხს შედარებით უკეთესი პირობები შეექმნა სამეურნეო საქმიანობის გასაშლელად.

როგორც ადრე აღვნიშნავდით, XIX ს-ის დამდეგს ბოლო მოედო ქვეყნის დამაქცეველ თავადურ სისტემას და საქართველო ახალ ურთიერთობაში დგამდა ფეხს.

ეს ახალი ურთიერთობა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური ცხოვრების ყველა სფეროს შეეხო და მისი მომავალი განვითარების გზაც მან განსაზღვრა.

ქართველი თავადაზნაურობის პროგრესულმა ნაწილმა დროულად შეიგრძნო ამ სიახლის მნიშვნელობა და შეეცადა თავისი შემოსავალი მეურნეობის გარდაქმნით უზრუნველყო. მემამულეები, რომლებიც ცნობილი იყვნენ როგორც თავიანთი მეურნეობის რაციონალიზატორები, დახმარებას ღებულობდნენ მთავრობისაგან სესხის მიღებით თუ სხვა სახით. ბევრ მათგანს სამხედრო ასპარეზზე წარმატებებისათვის მიწებიც კი აჯილდოვებდნენ, მაგრამ მნიშვნელოვანი მათთვის მაინც სესხის მიღება იყო, რადგან მეურნეობის ახლებურად წარმოებისთვის კაპიტალი იყო საჭირო, რაც მათ ნაკლებად ჰქონდათ.

ქართველ მემამულეთა პროგრესული ნაწილი ენერგიულად შეუდგა თავისი მამულის ევროპულ წესზე გამართვას.

ამ ცდებსა და ღონისძიებების შედეგი იყო საქართველოში ფერმებისა და საცდელი მეურნეობების გაჩენა, სადაც რაციონალურ წესზე იყო აგებული სოფლის მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის წარ-

მოება¹. ამ ფერმების და იქ წარმოებული მუშაობის მნიშვნელობა გათვალისწინებული იყო ფართო მოსახლეობისათვის, რომელიც მისაბაძი უნდა ყოფილიყო სხვა მეურნეებისათვის. „ასეთ ფერმებში მომუშავე გლეხს, — შენიშნავდა „გუთნის დედა“ — შეეძლო — გამოცდილის აგრონომის ზედამხედველობის ქვეშ ესწავლა საქმით ჯეროვანი მიწის ხვნა, საუკეთესო იარაღების გამოყენება, კანონიერი თესვა და მცენარეთა მოვლა“².

სანიმუშო ფერმებად ითვლებოდა ივ. მუხრანბატონისა ქართლში და ანანოვისა იმერეთში. ამ ფერმების შექმნამ ცხადყო, რომ „ძველებრივ მამულის კეთების დაწყობილებასა არ ჰქონდა ჯეროვანი სარგებლობა, მოითხოვდა მომეტებულს შრომასა და ხარჯს და სამაგიეროს არ აძლევდა იმოდენსა, როგორც ევროპაში“³.

მთავარი ის იყო, რომ ამ სიახლეს მეურნეობაში მემამულისათვის უნდა მიეცა და აძლევდა კიდევ „მეტ გამორჩომას“. გაზეთი „გუთნის დედა“ აღნიშნავდა ამ მოვლენას და იმედს გამოთქვამდა, რომ ამ საქმეს აღმოუჩნდებოდნენ მიმბაძველები⁴.

მამულის შემოსავლიანობის გაზრდისა და მეურნეობაში ახალი, ევროპული წესების გამოყენების ცდებს ჯერ კიდევ 30-იან წლებში ჰქონდა ადგილი. კახეთში ცნობილი მემამულის სოლომონ გურგენიძის მეურნეობა პირველი იყო ჭავჭავაძის მეურნეობის შემდეგ. 1829 წლიდან მოყოლებული, იგი გულმოდგინედ ეწეოდა უმთავრესად ღვინის წარმოებასა და მის გაზრდა-გაუმჯობესებას. მასვე ჰქონდა ინდიგოსა და თამბაქოს პლანტაციები. გურგენიძე ითვლებოდა გამოცდილ მეურნედ, რომელმაც მეურნეობის ევროპულ წესზე გამართვით შეძლო გაეზარდა თავისი მამულის შემოსავლიანობა და ხელი მიეყო სხვა დარგების წარმოებისათვის. იგი შეეცადა ღვინის შესანახი გუდების უკეთ დამზადებას, რაც გამოიხატებოდა კუპრის ხარისხიანობის გაუმჯობესებაში.

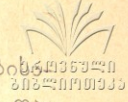
გურგენიძე თავის მეურნეობაში ეწეოდა მეაბრეშუმეობას, გაშენებული ჰქონდა იფნის ხეივანი (ვაზის სარგებისათვის ის იყენებდა იფანს). მეურნეობაში არსებობდა სამი მანქანა: ორი აბრეშუმის ძაფის გამოსაყვანად და სართავად, ერთიც ხის ზეთის მისაღებად. გარ-

1 პ. გუგუშვილი, კაპიტალიზმის წარმოშობა და განვითარება საქართველოში და ამიერკავკასიაში, 1941.

2 ვაზ. „გუთნის დედა“, 1862, № 1.

3 იქვე.

4 იხ. დ. გოგოლაძე, კაპიტალისტური საწარმოები სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობაში. 1959.

და ინდიგოს საღებავისა, მან საღებავები დაამზადა სხვა მცენარეებისგან — ალისარჩულისა და სოსანისაგან. მასვე უცდია სიგარების დამზადება და გარკვეული შედეგისთვის მიუღწევია. მის მიერ დამზადებული სიგარები კარგად იქნა შეფასებული⁵.

გურგენიძის მეურნეობის მნახველნი და აღმწერნი აღნიშნავდნენ, რომ მეურნეობა სამაგალითოდ იყო გამართული და აუცილებლად წარმატება ელოდა მას, თუკი მისი გაუმჯობესებისათვის მეურნეს მიეცემოდა საჭირო კაპიტალი. გურგენიძის მეურნეობის გაუმჯობესებასა და უკეთ გამართვისათვის დახმარებას მოითხოვდნენ თელავის მაზრის მემამულეები, რომლებიც აღნიშნავდნენ მის დამსახურებას სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმეში და მიმართავდნენ მთავრობას თხოვნით — მიეცა სესხი გურგენიძისათვის.

თავის თანამემამულეს ისინი ახასიათებდნენ როგორც გამოცდილ მეურნესა და მათთვის საჭირო. გამოსადეგ აღამიანს: «он человек опытный и совершенно для нас необходимый в отношении указания всего полезного по части сельского хозяйства и народной промышленности»⁶.

მაგრამ მიუხედავად გურგენიძის (თავდადებული მოღვაწეობისა და მისი მიღწევებისა სოფლის მეურნეობებში, კერძოდ მეღვინეობასა და აბრეშუმის წარმოებაში, მთავრობა უყურადღებოდ სტოვებდა მის მრავალჯნის თხოვნას სესხის მიღებაზე, ანგარიშს არ უწევდა მის წარმატებებს, რაც საუკეთესო ღვინისა და აბრეშუმის საღებავების დამზადებაში გამოიხატებოდა. გურგენიძე აღნიშნავდა, რომ მის მიერ დამზადებული ღვინოები მოწონებულ იქნა მაღალი თანამდებობების პირების მიერ და რომ კახეთში ღვინის დამზადების გაზრდა და მისი მიწოდებისა და ვაჭრობის განვითარება დააკმაყოფილებდა რუსეთის ბაზრებს. სხვა მრავალ სასარგებლო სამეურნეო ღონისძიებებს სახავდა იგი. მაგრამ ამაოდ! რუსეთის ხელისუფლება არ კმაყოფილებოდა გურგენიძის წარმატებებით, ის ვერ ბედავდა სესხი მიეცა იმ მეურნისათვის, რომელსაც საკუთარი მიწები არ ჰქონდა. მისი მეურნეობის მნახველი აგრონომი დეიჩმანი შენიშნავდა, რომ გურგენიძემ თავისი პატარა, მაგრამ კარგად აწყობილ მეურნეობაში შეძლო მიეღო შესანიშნავი ხარისხის ღვინო და განვითარებინა სოფლის მეურნეობის სხვა დარგები. მაგრამ 1860 წლისათვის მეურნეობა უსახსრობის გამო ცუდ მდგომარეობაში იყო; მიუხედავად ვაჭირვებისა, გურგენი-

⁵ სცია, ფ. 16, საქ. 5465; ე. ო რ ჯ ო ნ ი კ ი ძ ე, სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარება საბატონო მეურნეობებში, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1961, ნაკვ. VI.

⁶ ი გ ი ვ ე საქმე.

ძე საქმისადმი სიყვარულითა და გულმოდგინებით განაგრძობდა ურნეობის წარმოებას. დეიჩმანი შუამდგომლობდა მთავრობის წინაშე მიეცათ სესხი გურგენიძისათვის, რაც მეტად სასარგებლო იქნებოდა როგორც მისი მეურნეობისათვის, ისე მთელი იმ მხარისათვის.

დეიჩმანი აქ გულისხმობდა გურგენიძის დამსახურებას კახეთის სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმეში და იმ სასარგებლო მოღვაწეობას, რომელსაც ეწეოდა თავდადებული მეურნე⁷. მაგრამ გურგენიძეს მაინც უარი ეთქვა ზემოხსენებული მიზეზის გამო.

ბევრ ქართველ მემამულეს აღეძრა სურვილი მამულის განახლებისა და შემოსავლიანობის გაზრდისა, რომლისთვის ხელისშემწყობ პირობებს თვითონ ხელისუფლება სთავაზობდა. მაგრამ სესხის მიღება ყველას არ შეეძლო. მისი მიღება შეეძლოთ მხოლოდ იმ პირებს, რომელთაც საკუთარი მამული გააჩნდათ და რომელნიც თავიანთი სახსრებით შეძლებდნენ მის ახლებურ წესზე გამართვას; მხოლოდ მის შემდგომ განვითარებასა და გაუმჯობესებისათვის შეეძლოთ მიემართათ ხელისუფლებისათვის, რათა ამ ღონისძიებისათვის საჭირო კაპიტალი გამოეთხოვათ. მაგრამ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ რუსეთის ხელისუფლება არ იყო დაინტერესებული ამ მხარეში სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის ისეთი განვითარებით, როცა წარმოებული პროდუქცია ნედლეულის მნიშვნელობას გასცილდებოდა; იგი ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი ნედლეული ამოექაჩა ამ ქვეყნიდან, თუმცა ამ ნედლეულის გადამუშავებაც უძნელდებოდა კაპიტალის ნაკლებობის გამო და ამიტომაც ხშირი იყო შემთხვევა, როცა ესა თუ ის წარმოება უცხოელი კაპიტალისტების ხელში ვარდებოდა.

ისეთმა მემამულეებმა, როგორც იყვნენ ივ. მუხრანბატონი და ჭავჭავაძე, თავიანთი ქონებითა და შრომით შეძლეს მამულის შემოსავლიანობის გაზრდა და მისი უზარმაზარ მეურნეობად გადაქცევა, რაშიც აგრეთვე დიდი როლი ითამაშა მათმა სამსახურეობრივმა მდგომარეობამ (აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ივ. მუხრანბატონის მიერ წამოწყებული სამრეწველო საქმიანობა უძლეური აღმოჩნდა და ერთ-ერთი მიზეზი მისი წარუმატებლობისა იყო რუსეთის კოლონიური პოლიტიკა). რეფორმის წინარე ხანაში თავისუფალი მუშახელის გაჩენის შედეგად საგრძნობლად დაჩქარდა კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარება, რაც თავის გამოხატულებას პოულობდა აგრეთვე მემამულური მეურნეობის წარმოებაში.

1839 წელს სიღნაღელი მემამულე დავით აფხაზი მოითხოვდა ელდარის ველზე 400 დესეტ. მიწის თავის განკარგულებაში გადაცე-

7 სცია, ფ. 240, საქ. 1294.

მას, რათა აქ მას მეურნეობა გაემართა. მთავრობამ, მართალია, სასარგებლოდ ჩათვალა მისი წამოწყება, მაგრამ მეურნეობის წარმოებისათვის საკმარისად მიიჩნია 70 დესეტ. მიწის გაცემა. მიწის ამ ფართობზე, აფხაზმა შეძლო გაეშენებინა თუთის ხისა და ინდიგოს პლანტაციები. ამისათვის მან აღადგინა მდ. იორიდან გამოყვანილი სარწყავი არხი და ააშენა აბრეშუმის ქვის გამოსაყვანი ფარდულები. დავით აფხაზის გარდაცვალების შემდეგ მეურნეობა განადგურდა. თვითონ მას ბევრი ვალი დარჩა. სახაზინო პალატას არ უნდოდა აფხაზის მეურნეობა მევალებს ჩავარდნოდა ხელში და მის მემკვიდრეებს ჰპირდებოდა მამის ქონების დამტკიცებას, თუ ისინი შეძლებდნენ მის აღდგენასა და წესრიგში მოყვანას.

1861 წლისათვის აფხაზის მეურნეობაში თუთის ხის პლანტაციებს ეკირა 35 დესეტ., აქედან 15 დესეტ. ახლადგამენებული იყო, 3 დესეტ. მიწაზე დათესილი იყო თამბაქო და სორგო, დანარჩენზე კი ხორბალი. მეურნეობაში მოქმედებდა წყლის წისქვილი და აღდგენილი იყო აბრეშუმის ქვის გამოსაყვები ფარდულები. 1859 წელს მეურნეობაში 70 ფუთი აბრეშუმის პარკი მიიღეს. აქვე მზადდებოდა ახალი ფარდულები; აშენებული იყო ცხენის სადგომები და ბოსლები მსხვილფეხა საქონლისათვის.

ყოველივე ამის დათვალიერებისა და შემოწმების შემდეგ სახელმწიფო ქონებათა პალატა მიზანშეწონილად თვლიდა ეს ნაკვეთი მიწისა აფხაზებს გადასცემოდათ მემკვიდრეობით და 1859 წლიდან სახაზინო გადასახადი ეხადათ.

დიმიტრი აფხაზის მამული დაათვალიერა ივ. კერესელიძემ და თავისი შთაბეჭდილებები „ცისკარში“ მოათავსა. კერესელიძის წერილიდან ირკვევა, რომ დიმიტრი აფხაზს, გარდა ზემოაღნიშნულ მეურნეობისა, კარგად მოვლილი და მოსავლიანი ზვრებიც ჰქონია, რომელსაც 80 დლიური მიწა სჭერია. მასვე გაშენებული ჰქონია ხეხილის ბაღი, რომლის მოსავალი 60 საპალნეს უდრიდა თურმე. მამულს ამშვენებდა ორსართულიანი ქვითკირის, ევროპულ სტილზე აშენებული სახლი. სახლის პირველ სართულში მოთავსებული იყო სარდაფები, მეორე სართულზე კი 6 ოთახი. ამ სახლს ჰქონდა კლდეში გამოჭრილი მაცვივარი და მარანი. ივ. კერესელიძე კმაყოფილებით აღნიშნავს იმასაც, რომ ვაჩნაძეებსაც მიუბაძიათ აფხაზთათვის და „ხელი მიუყვიათ ადგილ-მამულის მორთვისათვის“⁸.

შორაპნელ მემამულეს კონსტანტინე ერისთავს თავის მეურნეობაში ჰქონდა კარგი ჯიშის 3 000 ძირი ვაზი, 2 000 — თუთის ხე; მასვე

⁸ „ცისკარი“, 1861, № 11.

დათესილი ჰქონდა 2 დესეტ. ბოსტნეული, 6 დესეტ. ბამბა დესეტ. იონჯა. ამავე მეურნეობაში იყო 200 სხვადასხვა ჯიშის ხენილი-საგან გაშენებული ბაღი. მეურნეობის გაუმჯობესებისა და გაზრდისათვის მას სურდა სესხის სახით მიეღო საჭირო კაპიტალი.

თავისი მეურნეობის აღწერისას კ. ერისთავი ჩამოთვლიდა იმ ღონისძიებებს, რომელთა გატარება ჰქონდა მას განზრახული. ეს იყო საკვები ბალახის ნათესის გაზრდა, რომელიც აუცილებელი იყო საქონლის საკვებით უზრუნველსაყოფად, ბამბისა და თუთის ხის პლანტაციების გადიდება, სიმინდის სხვადასხვა ჯიშის გავრცელება, საქონლის, კერძოდ, ძროხების შეძენა და კარაქის დამზადება. გარდა ამისა, აბრეშუმის ჭიის გამოსაკვები ფარდულების აშენება, საკვები ბალახის თესლის გამოწერა და სხვ. ყოველივე ამასთან ერთად, ამ მეურნეობის რაციონალურად წარმოებისათვის საჭირო იყო სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შეძენა. მას სურდა ჰქონოდა 2 გუთანი და სიმინდის საფშენელი მანქანა.

კ. ერისთავს შეგნებული აქვს, რომ არ იყო საკმარისი მხოლოდ დროებითვალდებულ გლახთა შრომა, რომელსაც იძულებითი ხასიათი ჰქონდა და ამიტომაც ნაკლებხარისხოვანი იყო. ამიტომ აუცილებლად მიაჩნდა მექანიკური ძალის გამოყენება, რომელიც წინ წასწევდა ყოველგვარ მეურნეობას და დააჩქარებდა ქვეყნის შიგნით პროდუქციის წარმოების საქმეს⁹.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ მემამულენი თავიანთი მეურნეობის გასამართავად სესხისათვის კერძო პირებსაც მიმართავდნენ: მათგან სესხის აღება, — შენიშნავს ერისთავი, — ვერავითარი სარგებელია, რადგან ვალთან ერთად პროცენტების გადახდა კვლავ უსახსრებოდ სტოვებს მეურნეს.

ოზურგეთის მაზრის მემამულე ბებურიშვილი თავისი მეურნეობის წარმოებისათვის ითხოვდა 4000 მან. სესხად. მას განზრახული ჰქონდა გაეშალა მემინდვრობა, მეაბრეშუმეობა, მესაქონლეობა, მევენახეობა და ხე-ტყის დამზადება.

სამიწათმოქმედო კულტურებიდან მას გათვალისწინებული ჰქონდა ხორბლის, სიმინდის, ლობიოსი და სხვ. მარცვლეულის დათესვა. განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა სიმინდის მოყვანასა და გავრცელებას. ბოსტნეულიდან ყველაზე მნიშვნელოვნად მიაჩნდა კარტოფილის საბაზროდ დამზადება. ბებურიშვილს არ ავიწყდება აღნიშნოს ისიც, რომ გურიის ჰავა და ნიადაგი ხელს უწყობს მეთამბაქოეობას და

⁹ სცია, ფ. 238, საქ. № 181.

მებაბრეშუმეობას, ზედმეტად არ მიაჩნდა ენდროსა და ინდიგოს პლანტაციების გაშენება.

მებაბრეშუმეობისათვის ბებურიშვილი საჭიროდ მიიჩნევდა 1500—2000-მდე თუთის ხეების დარგვას და აბრეშუმის ჭიისათვის ახალი ფარდულების აგებას. მესაქონლეობის განვითარების მიზნით, მისი აზრით, სასურველი იქნებოდა აჭარული კარგი ჯიშის საქონლის გამრავლება და საამისოდ მათი მოვლა-შენახვისათვის სადგომებისა და ბოსლების აშენება. იქვე აღნიშნავს ნამატის საბაზროდ გამოყენებას.

მეღვინეობისათვის მას განზრახული ჰქონდა ვაზების ჯიშების შემოტანა ყირიმის სანაპიროდან და იგი იმედს გამოთქვამდა, რომ ლიხაურში დამზადებული ღვინოები, რომლებიც ცნობილი იყვნენ თავიანთი კარგი ხარისხით, გასავალს ჰპოვებდნენ რუსეთში.

ასეთივე მონდომებით აპირებდა იგი ეწარმოებინა მეფუტკრეობა და ხე-ტყის დამზადება; ამ უკანასკნელს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა და პირველხარისხიან საქმედ მიაჩნდა მისი წარმოება.

ბებურიშვილს ისევე, როგორც ერისთავს, კარგად ესმოდა ამ საქმისათვის დაქირავებული მუშახელის მნიშვნელობა. ბებურიშვილს სულ 20 კომლი ყმა გლეხი ჰყავდა, რომელთა მიერ მამულისათვის გაწეული შრომა, როგორც ყოველთვის, დაბალხარისხიანი და ნაკლებპროდუქტიული იყო. თვით მამულის მოთხოვნილებასაც კი ვერ აკმაყოფილებდნენ.

მისივე მოხსენებით ბარათიდან ჩანს, თუ როგორ გაიზარდა საბაზრო პროდუქციის წარმოება სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა სფეროში. ბებურიშვილს ყოველი დარგის პროდუქციის დიდი ნაწილი გამიზნული ჰქონდა ბაზარზე გასატანად.

თავისი მეურნეობის გაუმჯობესების მიზნით, სესხს ითხოვდნენ აგრეთვე კახეთის მემამულეები: ზაქარია, მიხეილ და დონიკ ანდრონიკაშვილები. თითოეული მათგანი ეწეოდა მებაბრეშუმეობას, აწარმოებდა თამბაქოსა და ბამბის პლანტაციების გაშენებას.

ზაქარია ანდრონიკაშვილს მებაბრეშუმეობის გაშლის მიზნით დარგული ჰქონდა 2500 თუთის ხე, რომელიც არ მიაჩნდა საკმარისად და ცდილობდა მათი რიცხვი გაედიდებინა. ამისათვის ის 3000 მან. მოითხოვდა 12 წლის ვადით.

მიხეილ ანდრონიკაშვილს, გარდა თუთის ხის პლანტაციებისა და აბრეშუმის ჭიის საკვები შენობებისა, გაშენებული ჰქონდა ბამბისა და თამბაქოს პლანტაციები, რომლიდანაც მიღებულ პროდუქციას გამოფენისათვის ამზადებდა. იგი შენიშნავს, რომ კახეთში მეღვინეობის განვითარების გამო მას არა აქვს საშუალება უფრო ფართოდ მოჰყი-

დოს ხელი მეაბრეშუმეობას, რომელსაც ის ნუხასა და კახეთში არსებული მეაბრეშუმეობის ტრადიციების გამოყენებით ეწეოდა.

მიხეილ ანდრონიკაშვილი თავის მეურნეობის განვითარებისა და გადიდებისათვის ითხოვდა 4000 მანეთს 15 წლის ვადით. მას დაწვრილებით ჩამოთვლილი აქვს ის ხარჯები, რასაც ითვალისწინებდა მისი მეურნეობა. ამ ხარჯებში შედიოდა აბრეშუმის ჭიის თესლის შეძენა, მეაბრეშუმე ოსტატების დაქირავება, რომლებიც ნუხიდან უნდა ჩამოეყვანა და თითოეული მათგანისათვის 50 მან. მიეცა, თუთის ხეების მოვლა და საამისოდ მოყვანილი მუშების გასტუმრება (თვითეულ მათგანს ეძლეოდა 30 მან.). გარდა ამისა, ის ითვალისწინებდა აგრეთვე აბრეშუმის ჭიისათვის ფარდულების აშენებას და თამბაქოს თურქული ჯიშების ტრაპეზუნტისა და სამსუნის მოყვანას. 1864 წელს აგრონომი სერგებრიაკოვი დონიკ ანდრონიკაშვილის თამბაქოს პლანტაციების დათვალეობების დროს შენიშნავდა, რომ მან პირველმა სცადა თურქული ჯიშის თამბაქოს კახეთში გაშენება¹⁰, სოფ. ბაკურციხიდან 2 ვერსის დაშორებით მდ. ალაზნის პირს მდებარე 2 დესეტ. მიწის ფართობზე. დონიკ ანდრონიკაშვილის ცდას უშედეგოდ არ ჩაუვლია. სერგებრიაკოვი აღნიშნავს, რომ ტრაპეზუნტის ჯიშის თამბაქოსთვის კახეთში უფრო კარგი პირობები აღმოჩნდა, ამიტომაც არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა ნამდვილ თურქულ თამბაქოს. დონიკ ანდრონიკაშვილს თავისი დამზადებული თამბაქო (თუთუნი) ჩამოუტანია თბილისში და ფუთი 8 მან. გაუყიდა. ამის შესახებ სერგებრიაკოვი წერს, მისი დაბალი ფასი უხარისხობით კი არ იყო გამოწვეული, არამედ იმით, რომ კახეთში მაშინ საერთოდ კარგი ხარისხის თამბაქო მოვიდა, რომლის ნამდვილი ფასი მწარმოებლებმა არ იცოდნენ. სერგებრიაკოვი დადებითად აფასებდა დონიკ ანდრონიკაშვილის ღვაწლს ამ საქმეში და იმედს გამოთქვამდა, რომ მიმბაძველები აღმოუჩნდებოდნენ. მაგრამ მხედველობიდან რჩებოდა ის სიძნელეები, რომლებიც ამ წარმოებას ელოებოდა და რომ თუთუნის იაფად გაყიდვა თბილისში აიხსნებოდა ამ საქმეში ჩარჩ-ვაჭრების ჩარევით.

სწორად შენიშნავდა კორესპონდენტი სიღნაღის მაზრიდან, რომ ჩარჩ-ვაჭრები ურიგდებიან მემამულეებს იაფად და შემდეგ ზედმეტ ფასებში ჰყიდიან თამბაქოს მეწვრილმანე მეპაპიროსეებზე, რომელთაც არა აქვთ შეძლება თამბაქო შეიძინონ თურქეთში. გადამყიდველები ფუთ თამბაქოს ყიდულობდნენ 6 მან. თამბაქოს ფასის დაცემამ, — შენიშნავდა იგივე კორესპონდენტი, — ზოგიერთ მრეწველს აღუძრა სურვილი მისი შეღავათიან ფასებში შექენასა და რუსეთში

¹⁰ სცია, ფ. 240, საქ. № 1291.

გატანისა, მაგრამ ასეთები ჯერჯერობით ცოტანი აღმოჩნდნენ. რაც შეეხება თამბაქოს მოყვანასა და გავრცელებას, მას ფართო ხასიათი მიუღია კახეთში. ასე რომ, 1864 წლისათვის 5000 ფუთი თამბაქო დაუმზადებიათ კახელ მემამულეებს¹¹, რომელთა შორის პირველ ადგილს ისიც დონიკ ანდრონიკაშვილს ანიჭებს. 1864 წლის მოსავლის თამბაქო წინა წელთან შედარებით უკეთესი ხარისხის ყოფილა როგორც რაოდენობით, ისე ხარისხით, ყველაზე უკეთესი თამბაქო სოლომონ ანდრონიკაშვილს მოუყვანია, რომელიც 400 გრ. — 1 მან. ნაკლებ არ გაიყიდებოდა თბილისში. იმავე სოლომონ ანდრონიკაშვილს სოფ. ბაკურციხეში ჯერ კიდევ 1848 წელს დაუწყია მეაბრეშუმეობა ევროპულ წესზე, რაც ნიშნავდა იმას, რომ მას ჰქონდა იტალიური ჯიშის აბრეშუმის ჭიის თესლი და აბრეშუმის ამოხვევას აწარმოებდა ევროპაში გავრცელებული წესით. მის მიერ გამოფენაზე წარმოდგენილი ნიმუშები აბრეშუმისა საყოველთაო მოწონებას იმსახურებდა¹².

ასეთივე კარგი აზრისაა კახეთში მეთამბაქეობის წარმოებისა და მისი ხარისხიანობის შესახებ აგრონომი ხატისოვი, რომელმაც 1848 წლის სექტემბერში დაათვალიერა მიხეილ ანდრონიკაშვილის მეურნეობა. მიხეილ ანდრონიკაშვილს გურჯაანში გაშენებული ჰქონდა თამბაქოს, თუთისა და ბამბის პლანტაციები, როგორც ხატისოვის გადმოცემიდან ვგებულობთ, მას საუკეთესო ხარისხის თურქული თამბაქო მიუღია, რომლის გაშენება და მოვლა ხდებოდა თურქული წესის მიხედვით. თამბაქოს ეჭირა 5 დესეტ. მიწის ფართობი, ბამბას კი 10 დესეტ. თუთის ხეები ჯერ კიდევ იზრდებოდნენ და მათი რიცხვი უდრიდა 50.000-ს. ხეებს შორის ანდრონიკაშვილს ეთესა უფრო დაბალი ხარისხის თამბაქო „მახორკა“, რომელიც 40 ფუთი მოსულა და მის კვალაობაზე კარგი ხარისხის დამდგარა. თამბაქოს მეურნეობაში მეურნეობის პატრონს დახმარებას უწყევდნენ თურქეთიდან ჩამოსული მეთამბაქეობი, რომელთა მეთვალყურეობის ქვეშ წარმოებდა პლანტაციების გაშენება. გარდა ამ საქცაალისტებისა, რომელთა მოწვევა ხდებოდა გარკვეული ხელშეკრულების დადებით, 60-იანი წლების მეურნეობებში უკვე შეინიშნებოდა დაქირავებული მუშახელი. თუ ერისთავს, ბებურიშვილსა და ზაქარია ანდრონიკაშვილს მხოლოდ განზრახული ჰქონდათ დაქირავებული მუშახელის გამოყენება, მიხეილ და სოლომონ ანდრონიკაშვილები უკვე იყენებენ მას¹³. ხატისოვი ურჩევს სოლომონ ანდრონიკაშვილს გამოიყენოს მანქანები სარეველა

¹¹ ЗКОСХ, 1864 г.
¹² ЗКОСХ, 1864 г.
¹³ სცია, ფ. 1240, ს. № 1536.

ბალახებისაგან თამბაქოს პლანტაციების გასასუფთავებლად მისი აზრით, შეუმცირებდა ხარჯებს. თითოეული მუშის დაქირავება უჯდებოდა 60 კაპ. დლიურად, რაც საკმაო ძვირი იყო ხატისოვის აზრით¹⁴. დაქირავებულ მუშახელად შეიძლება ჩაითვალოს ის მეთამბაქოები, რომლებსაც ანდრონიკაშვილები იწერდნენ თურქეთიდან და თითოეულ მათგანს ურიგდებოდნენ თვეში 50 მან. მიხეილ ანდრონიკაშვილს, მაგალითად, 5 ასეთი ოსტატი ჰყოლია.

კახეთში მეაბრეშუმეობის განვითარების შესახებ ვაზ. „გუთნის დედა“ ვრცელ სტატიას ათავსებდა და შენიშნავდა, რომ ქვეყნად არსებულმა მშვიდობიანობამ ხელი შეუწყო მეურნეობის ამ დარგის აღორძინებას ჩვენს ქვეყანაში¹⁵. კახეთში მეაბრეშუმეობის ინიციატორი იყო ალ. ჰავჭავაძე, რომელმაც 1840 წელს სოფ. ნაფარეულში გააშენა თუთის ხის პლანტაციები, მაგრამ მას არ დასცალდა ამ საქმის ბოლომდე მიყვანა. ალექსანდრეს წამოწყებული საქმე მისმა შვილმა დავითმა გააგრძელა და თუთის ხეების რიცხვი 80.000-მდე გაზარდა, ჰიის გამოსაკვები ფარდულები ახლებურ წესზე გამართა. მის მიერ მოწეულმა აბრეშუმმა სასოფლო-სამეურნეო გამოფენაზე ჯილდო დამსახურა.

მეაბრეშუმეობის განვითარების საქმეში თავისი წვლილი შეიტანეს დიმიტრი აფხაზმა, სოლომონ და ივანე ანდრონიკაშვილებმა. თითოეულ ამ მეურნეთაგანს თუთის ხის პლანტაციები ჰქონდა არანაკლებ 70.000 ხის რაოდენობით და აბრეშუმის მოყვანას აწარმოებდნენ ნუხაში გავრცელებული წესით. კახეთის გაღმა მხარეში სვიმონ შალიკაშვილს 300.000 თუთის ხე ჰქონდა დარგული, რომელიც აგრეთვე ნუხაში გავრცელებული წესით აწარმოებდა მეაბრეშუმეობას. აღსანიშნავია ის, რომ კახეთში აბრეშუმის ამოხვევაში დაუწყიათ იტალიური წესის გამოყენება.

სოლომონ ივანეს ძე ანდრონიკაშვილს ამხანაგობის შექმნაც კი უცდია აბრეშუმის გამოყვანის საქმეში. იგი შეამხანაგებია რამდენიმე მებატონეს, რომელთაც მისთვის უნდა მოეწოდებინათ მუშახელი, ხოლო ფინანსიური ხარჯები კი თვითონ უნდა ეწარმოებინა. მაგრამ ეს საქმე ვერ განხორციელებულა და შექმნილი ამხანაგობა ორი წლის შემდეგ დაშლილა. დაშლის მიზეზი კომპანიის წევრებს შორის უთანხმოება ყოფილა.

გაერთიანება საერთო საქმისათვის უცდია დიმიტრი აფხაზსაც და ანდრონიკაშვილსაც. დიმიტრი აფხაზი საცდელი ფერმის გასაშენებ-

14 ფ. 240, ს. 1287.
15 ვაზ. „გუთნის დედა“, 1862, № 22.

ლად სთავაზობდა თავის მიწებს, რომელიც ალაზნის ვაღმა მდებარეობდა, სამაგიეროდ მას უნდა მიეღო თავისი ქონების საზღაურად 9 500 მან. ეს თანხა დიმიტრი აფხაზს უნდა მიეღო პრიკაზიდან, სადაც ანდრონიკაშვილის მამული იყო დაგირავებული. ამ ფულით აპირებდნენ ისინი საქმის დაწყებას, მაგრამ პრიკაზი აგვიანებდა მის გაცემას და დიმიტრი აფხაზი სთხოვდა სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის სამმართველოს უფროსს კოლუბიაკინს პრიკაზიდან ფულის მიღებამდე მიეცა ანდრონიკაშვილისათვის სოფლის მეურნეობის და მრეწველობის განვითარებისათვის არსებული ფონდიდან 3000 მან. 1862 წლის ივნისისათვის დიმიტრი აფხაზს, როგორც ანდრონიკაშვილის რწმუნებულ პირს, პრიკაზიდან მიუღია სესხი¹⁶, (ეს ის დიმიტრი აფხაზია, რომელმაც მამა მისის — დავით აფხაზის წამოწყებული საქმე აღორძინა).

27
28
29
30

ოზურგეთის მაზრაში ანტონ ლაზარეს ძე ნაკაშიძეს თავის 300 დესეტინა მიწაზე გაშენებული ჰქონდა მეურნეობა, სადაც მას მოჰყავდა ბოსტნეული, თამბაქო და ბამბა, მოშენებული ჰყავდა ღორები. ბოსტანს ეკავა 8 დესეტინა. აქ ითესებოდა როგორც საზამთრო, ისე საზაფხულო ბოსტნეული. განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა თეთრთავიან კოლომნის კომბოსტოს მოყვანას, რომელსაც რუსეთიდან ჩამოსული მეზობტნე უვლიდა. თამბაქოს პლანტაციებს ეჭირა 4 დესეტინა მიწის ფართობი, რომელზედაც გაშენებული იყო თურქი სპეციალისტის მიერ თურქული ჯიშის თამბაქო. საშუალო მოსავლიანობა თამბაქოსი უდრიდა 200 ფუტს. თამბაქოს პლანტაციების გვერდით 2 დესეტინაზე გაშენებული იყო ამერიკული ჯიშის ბამბა, რომელიც ნაკლებმოსავლიანი გამოდგა.

ნაკაშიძეს ოზურგეთიდან 2 ვერსის დაშორებით მოთავსებულ ჰქონდა საღორე, რომელშიც 100 სული ღორი იკვებებოდა. მათი მოვლა-შენახვის შესახებ ნაკაშიძეს მიწერ-მოწერა ჰქონდა ციმერმანის ეკონომიურ საზოგადოებასთან, რომლისგანაც საჭირო რჩევა-დარიგებებს იღებდა. როგორც თვითონ უენიშნავდა, თითოეული ღორის წონა კარგი მოვლის შედეგად 8 ფუტს აღწევდა.

აღწერს რა თავის მეურნეობაში წარმოებულ დარგებსა და მათ სარგებლობას ქვეყნისათვის, ნაკაშიძე აღნიშნავს, რომ მისი მეურნეობა გაცილებით მაღლა დგას სხვა ადგილობრივ მემამულეთა მეურნეობებზე. რომ მეურნეობაში ყველა სამუშაო (მცირე გამოწკლისის გარდა) დაქირავებული მუშახელის გამოყენებით სრულდება¹⁷. ამ

16 სცია, ფ. 238, ს. № 119.

17 სცია, ფ. 240, საქ. № 1529.

დროისათვის, 1865 წლისთვის, რეფორმის შედეგად უკვე დაქირავებული მუშახელი. შემდეგში მეურნეობის განვითარების თვალსაზრისით, მას სურდა სესხი მიეღო. ეს მას დასჭირდებოდა თამბაქოსა და ბამბის პლანტაციების გაფართოებისათვის, სანიმუშო მებოსტნეობის მოწყობისა, ღორის ქონისა და შებოლილი ხორცის დამზადებისათვის.

გარდა ზემოჩამოთვლილი ღონისძიებებისა, მას სურდა ამ ფუთით შეეძინა სასოფლო-სამეურნეო მანქანები, აეგო მეურნეობისათვის საჭირო შენობები, გამოეწერა თამბაქოს საუკეთესო ჯიშები, სასოფლო-სამეურნეო ლიტერატურა და გასამრჯელო მიეცა სპეციალისტებისათვის. 1866 წლის აგვისტოში თავის მეურნეობის გასაუმჯობესებლად მან მიიღო 3000 მან. სესხად.

უფრო დიდი მასშტაბის მეურნეობა ჰქონდა მიხეილ ნაკაშიძეს, რომელსაც ალექსანდრე და დიმიტრი ნაკაშიძეებთან ერთად 40 დესეტინა მიწა ჰქონდა. ეს მიწები მდებარეობდა შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ, ოზურგეთის აღმოსავლეთით, გურიანთაში. აქედან 8—9 ათასი დესეტინა მიწისა გამოყენებული იყო მეურნეობის საწარმოებლად, ხოლო დანარჩენი 29 ათასი დესეტინა ტყეს ეკავა. ნაკაშიძეებს ჰყავდათ 120 კომლი გლეხი, მათვე მიწებზე ესახლა რამდენიმე კომლი ხიზანი. ნაკაშიძეებს უმეტესი ნაწილი მიწებისა გაცემული ჰქონდათ იჯარით.

მიხეილ ნაკაშიძის მეურნეობის აღწერაში ნათქვამია, რომ იგი ეწეოდა თავის მეურნეობას ზღვიდან 6 ვერსის დაშორებით სოფ. სეფაში, სადაც თვითონ ცხოვრობდა. მემინდვრეობის კულტურებიდან ამ მეურნეობაში მოჰყავდათ სიმინდი, ღომი, ლობიო და მცირე რაოდენობით ხორბალი, რომელიც ნიადაგისა და ჰავის ნესტიანობის გამო ვერ იძლეოდა სასურველ შედეგებს. მიწის დამუშავება ხდებოდა ადგილობრივი წესის მიხედვით, თოხისა და იმერული გუთნის გამოყენებით, რომელიც მიწას 2,5 ვერშოკზე ხნავდა მხოლოდ. 1860 წლისათვის მეურნეობაში სიმინდს ეჭირა 4 დესეტინა, რომელშიაც დათესილი იყო ლობიო, 2 დესეტინა დათმობილი ჰქონდა ღომს და 1/2 დესეტინა — ხორბალს. აღნიშნული ნათესების მოსავალი ძალიან უმნიშვნელო ყოფილა და ამას მეურნეობის მნახველი იმას მიაწერს, რომ იჯარით გაცემულ მიწების სანაცვლოდ ნატურით მიღებული გადასახადი ავსებდა მამულის მოთხოვნილებას ამ პროდუქტებზე, რომელსაც ის იმდენს იღებდა, რომ გასაყიდათაც კი გაჰქონდა. ამიტომაც არ იყო დაინტერესებული მისი დათესვითა და მოსავლიანობით. ასე, მაგალითად, სიმინდი იმდენი შემოდითა იჯარით გაცემული მიწებიდან, რომ ჰყიდდა მას.

მეურნეობაში ჩაყრილი იყო 12 დესეტ. ვაზი, რომელიც ყოველწლიურად 2000 ვედრო ღვინოს აძლევდა მეურნეს. ვენახში მოიპოვებოდა ადგილობრივი ჯიშის ვაზები, რომელთაგან ყველაზე საუკეთესო იყო ჩხავერი, აფხაზური, ბერძნული, ჩხუმი, ათინაური და სამარხი. ღვინის დამზადება წარმოებდა იმერული წესის მიხედვით, ბოსტანს ეკავა სულ ერთი დესეტინა. აქ დათესილი იყო ჭარხალი, კარტოფილი, ხახვი, პამიდორი, ბადრიჯანი და აგრეთვე საქმლის შესახავებელი მწვანილი. აქვე საცდელად დათესა მან კომბოსტო, რომელსაც ჭია გაუჩნდა, მაგრამ მოსავალი მაინც კარგი მოვიდა 1500 ფუთის რაოდენობით. $\frac{1}{4}$ დესეტინაზე მოწეული თამბაქოს მოსავალი უფრო მნიშვნელოვანი იყო, თითოეულ ბუჩქზე 3 გირვანქა თუთუნი მოვიდა. ნაკაშიძეს მეურნეობაში ჰქონდა აგრეთვე ხეხილის ბაღი, სადაც მოჰყავდა ვაშლი, მსხალი, ატამი, ბროწეული და სხვ., მაგრამ მოუვლელობის გამო უმნიშვნელო იყო მათი მოსავალი¹⁸.

რაც შეეხება მესაქონლეობას, ნაკაშიძეს მეურნეობაში ჰყავდა 55 ძროხა, 20 ხარი, 12 ხბო და 40-მდე სამუშაო საქონელი. საქონელი მთელი წლის განმავლობაში იმყოფებოდა ღია ცის ქვეშ, მას არ გააჩნდა საზამთრო სადგომები. ზაფხულობით საქონელი მიჰყავდათ საძოვრებზე, ხოლო ზამთრობით მიერეკებოდნენ ტყეში. მოუვლელობის გამო იგი ნაკლებ პროდუქტიული იყო. ასე, მაგალითად, ყველაზე კარგი ძროხა იძლეოდა 3—4 კვარტ რძეს, რომლისგან ამზადებდნენ კარაქსა და იმერულ ყველს.

ღორების რიცხვი აღწევდა 80-მდე, 18 იყო ინგლისური ჯიშისა, დანარჩენები ადგილობრივი.

მეაბრეშუმეობის მხრივ მეურნეობაში აღსანიშნავი იყო ის, რომ აქ უმეტესად გამოჰყავდათ თეთრი აბრეშუმი. იმ წელს (1860) ნაკაშიძეს დაუმზადებია აბრეშუმის ჭიის თესლი 5 გირვანქის რაოდენობით და გაუყიდა საზღვარგარეთ გირვანქა 20 მან. აღსანიშნავია ის, რომ ევროპაში ამ დროს უკვე გავრცელებული იყო აბრეშუმის ჭიის ავადმყოფობა, რომელიც არ იყო შემოსული ჯერ ამიერკავკასიის ფარგლებში და აქედან გადატანილი ჭიის თესლი გასაღებას პოულობდა ევროპაში. ტყეში არსებული სხვადასხვა ჯიშის ხეებისაგან (მუხა, წიფელი, ცაცხვი, წაბლი, იფანი, თხმელა და სხვ.) დამზადებული მასალა იგზავნებოდა გასაყიდათ საზღვარგარეთ. ტყის ფუტკრისაგან მზადდებოდა სხვადასხვა ხარისხის თაფლი, რომელთაგან ყველაზე მაღალი ხარისხის იყო განთქმული კრიბუჭი, ცნობილი თავისი კრისტალური სისუფთავითა და გამჭვირვალობით.

¹⁸ სცია, ფ. 240, საქ. 1529.

ნაკაშიძეს უცდია ფუტკრის მოშინაუბრება, სახლში გადმოტყუპდა, მაგრამ თაფლის ხარისხიანობა ამით არ შეცვლილა. მეურნეობაში იყო აგრეთვე რამდენიმე ათასი კაკლის ხე ფუთი კაკალი იყიდებოდა 70—80 კაპ. ხოლო ფუთი კაკლის ხის მასალა — 25—35 კაპ.

ამავე მეურნეობაში მოიბოვებოდა ნავთი, რომელიც 2 ფუტის სიმაღლიდან ამოდიოდა, საამისოდ გათხრილი იყო ნავთის ჭაბურღილები, რომლიდანაც ერთი დღე-ღამის განმავლობაში ამოჰქონდათ 30 გირვანქა ნავთი, მაგრამ ამ საქმეს ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ მათი მფლობელები.

ზემოდასახელებული მეურნეობის გაუმჯობესების მიზნით, მიხეილ ნაკაშიძე ითხოვდა სესხს, რომელიც მას დასჭირდებოდა სამხრეთ რუსეთის ძროხების ჯიშის და მეწველი კამეჩების შესაძენად, რომ შემდეგში დამზადებული რძის პროდუქტები საკმარისი ყოფილიყო როგორც ადგილზე, ისე საზღვარგარეთ გასატანად. მას სურდა 50 სული მერინოსის ჯიშის ცხვრისა და 1000 სული ინგლისური ჯიშის ღორის შეძენა, რათა მერინოსის მატყლი და ღორის ხორცისაგან დამზადებული პროდუქცია გაეტანა საზღვარგარეთ გასაყიდათ. მისი მიზანი იყო მეფუტკრეობისა და მეაბრეშუმეობის გაუმჯობესება. მეაბრეშუმეობის გაუმჯობესებისათვის მას საჭიროდ მიაჩნდა აბრეშუმის ჭიის თესლის გამოწერა საფრანგეთიდან და იტალიიდან. ყოველივე ამასთან ერთად ნაკაშიძეს მეურნეობის უკეთ წარმოებისათვის სურდა აგრონომის ჩამოყვანა უცხოეთიდან.

ნაკაშიძის მეურნეობის დათვალიერებისა და აღწერის შემდეგ სპასკი აღნიშნავდა, რომ მეურნეობა არაფერს განსაკუთრებულს არ წარმოადგენდა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მეურნეს უნდა გასწეოდა დახმარება და მიეწოდებინათ მისთვის სესხი, მხოლოდ იმ პირობით, რომ იგი მას არ გაფლანგავდა და საქმის ცოდნითა და საჭიროებით მოიხმარდა. მისი აზრით, საჭირო არ იყო ნაკაშიძეს გამოეწერა სხვა ჯიშის საქონელი. მას საკმარისად მიაჩნდა ადგილობრივი, მეურნეობაში მყოფი საქონლის ყოლა, თუკი ის კარგად მოვლილი იქნებოდა. ამისათვის საქონლისათვის უნდა აეშენებინათ საზამთრო სადგომები, გაეუმჯობესებინათ საკვები, რაც სასურველ შედეგს მოუტანდა მეურნეს, მერინოსის ჯიშის ცხვრის გამოწერას კი სპასკი სულ ზედმეტად თვლიდა ადგილობრივი პირობების შეუსაბამობის გამო და არ ურჩევდა ნაკაშიძეს მის შექმნას, რადგან ნაკლებ სარგებლიანობას მოუტანდა; უფრო მიზანშეწონილი იყო, მისი აზრით, ღორების ჯიშის გაუმჯობესება ადგილობრივი რესურსებით. მეურნეობაში მყოფი ღორების რაოდენობა საკმარისი იყო იმისათვის, რომ გამრავლებულიყო მათი რიცხვი და კარგი მოვლის შედეგად ხარისხიანობაც გაუმ-

ჯობესებულიყო. ასეთივე რჩევას აძლევდა სპასკი მეურნეობის შესახებ; მისი აზრით, სულ არ იყო აუცილებელი აბრეშუმის ჭიის თესვასა და საზღვარგარეთიდან გამოწერა, რადგან იქ დაავადება იყო გავრცელებული და ავადმყოფობის შემოტანის გარდა მის შეძენას არავითარი სარგებლობა არ ექნებოდა. მას უფრო მიზანშეწონილად მიაჩნდა ადგილობრივი რესურსებით დაკმაყოფილება; მხოლოდ აუცილებელი იყო მისი გაუმჯობესება, იმისათვის რომ მეაბრეშუმეობა უფრო სარგებლიანი ყოფილიყო.

მეურნეობაში გამოყენებული იყო ყმაგლეხთა და ხიზნების შრომა. მეურნეობაში ყოველდღურად მუშაობდა 16 მუშა და მათი კვება მემამულის ხარჯზე წარმოებდა.

აგრონომ სპასკის მოხსენების საფუძველზე ბარონ ნიკოლაი არ იყო თანახმა მიეცა სესხი ნაკაშიძისათვის. მისი აზრით, საერთოდ სესხი უნდა მისცემოდა იმ პირებს, რომელთაც რაიმე სიახლე შეჰქონდათ სოფლის მეურნეობის წარმოებასა და განვითარებაში. მიუხედავად ამისა, ნაკაშიძეს 1861 წელს მისცეს სესხი 10.000 მან. რაოდენობით, რომელსაც ნაწილ-ნაწილ მიიღებდა და მეურნეობის წარმოებასა და გაუმჯობესებას მოახმარდა.

მის ცდებს უშედეგოდ არ ჩაუვლია და მან 1863 წლისათვის საკმაო გაუმჯობესებანი შეიტანა თავის მეურნეობაში. 1864 წელს აგრონომი გეევსკი ნაკაშიძის მამულის დათვალიერების შემდეგ აღნიშნავდა მეურნეობაში არსებულ სიახლეებს, რაც მდგომარეობდა ვაზის ჯიშების გამრავლებაში; ადგილობრივ ჯიშებს ნაკაშიძემ დაუმატა უცხოური ჯიშის ვაზები — მუსკატი, პედრო, იზაბელა და სხვ., გაადიდა თუთის ხის პლანტაციები 1000 ხის ძირის შემატებით.

ხეხილის ბალისათვის მან სპეციალურად გამოიწერა ნერგები ყირიმიდან და სახნავი მიწა გადაახალისა ფრანგული სისტემის გუთნის საშუალებით.

მეფუტკრეობაში, სადაც მას უკვე 33 სკა ჰქონდა, გამოიყენა პროკოპოვიჩის მეთოდი და ადგილობრივ მეფუტკრესაც შეასწავლა იგი. მეაბრეშუმეობისათვის მას ოსტატი ჰყავდა ჩამოყვანილი ნუხიდან, რომელიც იქ გავრცელებული წესის მიხედვით აწარმოებდა ამ საქმეს. სასოფლო-სამეურნეო მანქანებიდან ნაკაშიძემ შეიძინა ორი შუმანის სისტემის გუთანა, ორი ფრანგული გუთანა, სიმინდის სარჩევი და ვაზის შემწვამკვლევი მანქანები.

1865 წელს ივანე ხატისოვი დაწვრილებით აღწერდა მიხეილ ნაკაშიძის მეურნეობას და გულმოდგინე დაკვირვების შედეგად აღნიშნავდა მეურნეობაში არსებულ წარმატებებსა და ნაკლოვანებებს.

ამ დროისათვის აშკარად გაუმჯობესებულად გამოიყურებოდა მიწათმოქმედება, რომელიც წარმოებს ახალი სასოფლო-სამეურნეო მანქანის, ცხენის შესაბამელი მიწის სახენელის გამოყენებით. ეს მანქანა პირველად ანანოვებს გამოუყენებიათ თავიანთ ფერმაში, მისი ღირსება ის იყო, რომ იგი ბევრ მუშას ცვლიდა. ასეთივე მანქანა ჰქონდა ნაკაშიძეს სარეველა ბალახების მოსასპობად და ჰქონდა აგრეთვე კანესონის სისტემის მიწისშემოსაყრელი მანქანა.

მესაქონლეობაში მდგომარეობა უცვლელი დარჩა, საქონელი ძველებურად ღია ცის ქვეშ იდგა და ამიტომ ნაკლებად პროდუქტიულიც იყო.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენს ნაკაშიძე მეფუტკრეობისადმი, მას ამ დროისათვის (ე. ი. 1865 წლისათვის) უკვე პროკოპოვიჩის წესით გამართული 50 სკა ჰყავს და ამდენივე — ადგილობრივი, იმერული წესით.

მიუხედავად ნაკაშიძის დიდი მონდომებისა და შრომისა, რომელსაც ის თავის მეუღლესთან ერთად ავლენდა აბრეშუმის წარმოების საქმეში, ამ დარგმა ვერ ჰპოვა წარმატება მის მეურნეობაში. იმ წელს სამი გირვანქა ჰქონდა თესილიდან არც ერთი პარკი არ მიუღია. ასეთ მოვლენას მთელს გურიაში ჰქონია ადგილი; მხოლოდ აქა-იქ შეიმჩნეოდა თურმე აბრეშუმის ჰქონია პარკები, რომლებიც უხარისხონი იყვნენ თავიანთი ფორმითა და ფერით¹⁹.

ასე რომ ნაკაშიძის მეურნეობამ ვერ გაუმართლა იმედები სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას. 1864 წელს მიღებული 2000 მან. მან სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების შეძენასა და წისკვილების აგებასა და მუშების ხელფასზე დახარჯა. აქე ვარაუდობდა ხატისოვი, რომელიც შეშფოთებული იყო ნაკაშიძის მეურნეობის წარუმატებლობითა და მისი წარმოების მდგომარეობით; მას ვალებში ჩავარდნა ელოდა. ნაკაშიძეს სესხიდან დარჩენოდა 1000 მან., რომელიც იმავე წელს მიიღო მან. 1869 წლისათვის მდგომარეობა უცვლელი იყო. აგრონომი გევესკი ამის შესახებ მოახსენებდა სახელმწიფო ქონებათა პალატას²⁰.

უფრო მნიშვნელოვანი იყო სოფ. ტირძნისში (გორის მაზრა) მცხოვრებ მემამულე სულხანიშვილის მეურნეობა, რომელსაც 200 დესეტ. ფართობი ეჭირა. მეურნეობის გამართვას იგი შეუდგა 1851 წლიდან და 1865 წლისათვის ასეთი მდგომარეობა ჰქონდა: 150 დესეტ. ეთესა ხორბალი, 4 დესეტ. — ფეტვი, მუხუდო და ცერცვი, 8 დესეტ. —

¹⁹ სტია, ფ. 241, საქ. № 12.

²⁰ სტია, ფ. 241, საქ. № 13.

ინდიგო; ვაზი ჩაყრილი ჰქონდა 7 დესეტ.; საძოვრებს, რომლებიც ხელოვნურად ირწყვებოდა, 30 დესეტ. ეჭირა და იონჯას მხოლოდ 1 დესეტ.²¹

სამიწათმოქმედო იარაღებიდან მან შეიძინა შუმანის სისტემის გუთანი, მაგრამ ვერ გამოიყენა, რადგან მიწას ღრმად ვერ ხნავდა. ამიტომ სულხანიშვილი იძულებული იყო ისევ ქართული გუთანი ეხმარა. შუმანის სისტემის გუთანმა იმედი ვერც მისი შემოტანის ინიციატორს — ივ. მუხრანბატონს გაუმართლა.

ხორბლისა და სიმინდის უკეთ მოსავლიანობისათვის სულხანიშვილმა შეიძინა ხორბლის მარცვლის საუკეთესო ჯიშები და ცდილობდა სათანადო სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების შეძენას. მას სურდა მეურნეობაში ჰქონოდა კარგი სალექი მანქანა, სიმინდის ნათესებისათვის ცხენის შესაბამელი სათოხნი, საფშენელი და სხვ. ამისათვის ის არაერთხელ მიმართავდა სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღის დეპოს.

სულხანიშვილი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა საღებავი მცენარეების მოყვანასა და მის საბაზროდ დამზადებას. ამიტომაც ინდიგოს ნათესი თითქმის ყოველწლიურად იზრდებოდა. 1863 წ. მას ეს მცენარე 5 დღიურ სახნავზე ეთესა, ხოლო 1865 წლისათვის უკვე ინდიგოს 15 დღიური სახნავი მიწა ეკავა. გარდა ინდიგოსი, მეურნეობაში მოჰყავდა ალისარჩული. საეპრო მიზნით სთესდა იონჯას, რომელსაც 4—5 დღიური მიწა ეჭირა.

ვენახს ეჭირა 7 დესეტ., რომელშიც იყო სხვადასხვა ჯიშის ვაზი: საფერავი, მახვილმარცვალი, ბუდეშური, ხორტივალი და ადრეული. ვენახშივე იყო ჩაყრილი ხეხილი, რომელთაგან ყველაზე ბევრი ნუში და ატამი იყო (60—60 ძირი), 10 ძირი გარგარი, 10 — ალუბალი და 30 ძირი მსხალი და ვაშლი. მიწის მცირე ფართობზე მოჰყავდა ბოსტნეული, უმათერესად კომბოსტო, კიტრი და სხვ. სულხანიშვილს მოჰყავდა აგრეთვე თამბაქო, როგორც ჩანს, უმნიშვნელო რაოდენობით, რადგან იგი ბოსტნეულთან ერთად მოიხსენიება; თუმცა მისთვის ტრაპიზონიდან გამოწერილი ოსტატი ჰყავს.

ყველაზე მცირე ადგილი მეურნეობაში მესაქონლეობას სჭერია. მეურნეობაში ირიცხებოდა 8 უღელი სამუშაო საქონელი, 3 ძროხა და რამდენიმე ღორი.

სულხანიშვილს მეაბრეშუმეობისთვისაც უცდია მოეკიდა ხელი. ამ მიზნით მას ჰქონდა 200 ძირი თუთის ხე, მაგრამ 1865 წელს უმნიშვნელო მოსავალი მიუღია — 4 1/2 გირვანქა პარკი.

21 სტია, ფ. 241, № 3, საქ. 14, ფ. 20—21.

შემოსავლიანად იყო მიჩნეული სიმინდისა და ფეტვისაგან გამოსხარა, მეურნეობაში კუსტარული წესით ამზადებდნენ ყაბალახებს, რომლებსაც ოსი გლეხის ქალები აკეთებდნენ ადგილობრივი თივთი-კისაგან.

ამ მეურნეობის დათვალიერების შემდეგ ხატისოვი აღნიშნავდა სულხანიშვილის დამსახურებას სოფლის მეურნეობის საქმეში და მიზანშეწონილად მიიჩნდა მისთვის სესხის მიცემა. მაგრამ იქვე მიუთითებდა მეურნეობის ზოგიერთ ნაკლზე და მისი გაუმჯობესებია და რაციონალურად მოწყობისათვის რჩევა-დარიგებებს იძლეოდა. ხატისოვის აზრით, სულხანიშვილს საკვები მცენარეების დათესვისა და მისი საბაზროდ დამზადებისათვის ასეთი ყურადღება არ უნდა გამოეჩინა და პირველ დარგად მეურნეობისა არ უნდა მიეჩნია. უფრო სასარგებლო და მომგებიანი იქნებოდა, რომ მას ხელი მოეკიდა მერძევეობისათვის, გაუმჯობესებინა მესაქონლეობა, მარცვლეულის მეურნეობა და გაეზარდა მევენახეობა-მეღვინეობა. საჭირო იყო იმ დარგების განვითარება, რომელთა წარმოება და გაუმჯობესება შესაძლებელი იყო ადგილობრივი პირობებისა და მდგომარეობის მიხედვით; ამას დასჭირდებოდა სათანადო მანქანა-იარაღების შეძენა და მათი მეურნეობაში გამოყენება. მას სასურველად მიიჩნდა მეურნეობის მომარაგება 3 გუთნით, ცხენის შესაბამელი სათოხნით, სიმინდისათვის მიწის შემოსაყრელი მანქანით და სხვ. მეურნეობას ჰქონდა საქმის რაციონალურად მოწყობის ყველა პირობა, რისთვისაც საჭიროდ თვლიდა მის გადახალისებას. ხატისოვს იმედი ჰქონდა, რომ სულხანიშვილი ამას შეძლებდა.

გარდა ყოველივე ზემოხსენებულისა, მეურნეობის გაუმჯობესებაში სულხანიშვილს საქმეს გაუადვილებდა დაქირავებული მუშახელის გამოყენება, რომელიც რეფორმის შემდეგ მომრავლდა. სოფ. ტრძინისთან ახლოს მოსახლე ოსები ჩამოდიოდნენ სამუშაოდ დღეში 20—30 კაპ. ისინი უმთავრესად თოხნიდნენ (სიმინდს), თიბავდნენ და მკიდნენ. ქართველი დაქირავებული მუშა უფრო მეტს მოითხოვდა—60 კაპ. დღეში, რადგან მას სხვა უფრო მომგებიანი სამუშაო ელოდა. მას ერჩივნა გზებზე ემუშავა ტვირთის გადამზიდველად.

ხატისოვის მოხსენების საფუძველზე სულხანიშვილს სესხი მიეცა და 70-იანი წლებისათვის მის მეურნეობაში უკვე შესამჩნევი გაუმჯობესებანი მოხდა.

ქართველ მემამულეთა მიერ ჩატარებულ ღონისძიებებს, მამულის ახლებურ წესზე გამართვის საქმეში, არ ჩაუვლია უქმად. ეს

ცხადჰყვეს მათ მიერ სასოფლო-სამეურნეო გამოფენებზე წარმოდგენილმა ექსპონატებმა.

სასოფლო-სამეურნეო გამოფენებზე გამოჰქონდათ მხოლოდ მაღალხარისხოვანი ნაწარმი.

1857 წელს თბილისში მოწყობილ სასოფლო-სამეურნეო გამოფენაზე ქუთაისელმა მემამულემ ჩიჯავაძემ წარმოადგინა სხვადასხვა ხარისხის ხორბალი, სიმინდი, ბამბა ეგვიპტური ჯიშის, ინდიგო, იმერული გუთნის მოდელი, ბოსტნეული (ცერცვი, ხახვი, ბადრიჯანი და სხვ.), 27 ძირი სხვადასხვა სახის ხილი, თაფლი და მისი ნაწარმი, მატყლი, სხვადასხვა ჯიშის თამბაქო (კენტუკის, ალბანური), სიგარები, დამზადებული იმერული თუთუნისაგან, ღვინის დასაწური ხელსაწყოების მოდელები; არაყი, დამზადებული ქლიავისგან, ვაშლისაგან და სხვ.²²

1863 წლის გამოფენაზე მან ოქროს მედალი დაიმსახურა. ოქროს მედალი დაიმსახურეს სხვებმაც, რომელთა მიერ წარმოდგენილი პროდუქცია მკაფიოდ ლაპარაკობდა ქართველ მემამულე-რაციონალიზატორთა მიერ მოპოვებულ წარმატებებზე. ასეთები იყვნენ ივ. მუხრანბატონი, ი. სულხანიშვილი, გიორგი ანდრონიკაშვილი, სოლომონ ანდრონიკაშვილი, გიორგი ნიჟარაძე, ნაკაშიძე და სხვ.

გიორგი ანდრონიკაშვილის მიერ წარმოდგენილმა წითელმა ღვინომ და არაყმა საყოველთაო მოწონება დაიმსახურა და მაღალი შეფასება მიიღო, როგორც საუკეთესოდ დამზადებულმა და მაღალხარისხოვანმა. სასოფლო-სამეურნეო გაზეთი აღფრთოვანებით შენიშნავდა, რომ „ისტორია აქაურის აგრონომიისა ყოველთვის პატივით მოიხსენიებს იმის სახელსა“²³. ასეთივე კარგი შეფასება მიიღო ამ ღვინომ რუსეთში მოწყობილ სასოფლო-სამეურნეო გამოფენაზე, სადაც აგრეთვე წარმოდგენილი იყო ივ. მუხრანბატონის, სულხანიშვილის, ჩიჯავაძის და სხვ. სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმი.

მემამულური მეურნეობების გვერდით საქართველოსა და კავკასიაში მოიპოვებოდა ევროპულ წესზე გამართული ფერმები, რომელთა შემქმნელები უმთავრესად უცხოელები იყვნენ.

მარის, ფივეგის, კუჩინბახის, ოდანისა და სხვების მიერ დაარსებულმა ფერმებმა გარკვეული როლი ითამაშეს მემამულური მეურნეობების რაციონალურად მოწყობისა და გამართვის საქმეში. ივ. მუხრანბატონი არაერთხელ აღნიშნავდა მის მიწებზე დასახლებული აგრონომის ოდანის დამსახურებას თავის მეურნეობის წარმატების საქმეში.

²² ЗКОСХ, 1858 г. 1.
²³ „გუთნის დედა“, 1864, № 2.

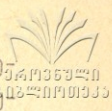
მათ (მარს, კუჩენბახს, ოდანს და სხვ.) ჰქონდა სასოფლო-სამეურნეო ცოდნა-გამოცდილება, შეეძლოთ მეურნეობის რაციონალური აწყობა-გამართვა და ადგილობრივი რესურსების გამოყენებითა და დამუშავებით შეექმნათ ევროპულ წესზე გამართული მეურნეობა. მიუხედავად იმისა, რომ რეფორმამდელ ხანაში რთულად იდგა მუშახელის საკითხი მემამულეები და ფერმერები მიმართავდნენ დაქირავებულ შრომას. ასე მაგალითად, ოდანს თავის მეურნეობაში 20-მდე დაქირავებული მუშა ჰყავდა.

არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო ძმები ონანოვების ფერმა სოფ. ვარციხეში, რომელიც მართლაც რომ მისაბაძი აღმოჩნდა დასავლეთ საქართველოს მემამულეთათვის. ეს მეურნეობა, რომელსაც 300 დესეტინა მიწის ფართობი ეჭირა, მრავალდარგოვანი მეურნეობა იყო; აქ მოჰყავდათ სიმინდი, ხორბალი, ბამბა, შესანიშნავი ხარისხის თამბაქო, იონჯა და ეწეოდნენ მესაქონლეობას (მეღორეობა, მეცხვარეობა), მეფრინველეობას. ამ მეურნეობის წარმოებისა და მისი პროდუქციის მაღალხარისხოვნობა გაპრობებული იყო ყველა დარგში მანქანა იარაღების რაციონალური გამოყენებით. ეს მანქანა-იარაღები იყო: სიმინდის საფშენელი (ის დღეში 100 ფუტ სიმინდს ფშენდა), ბამბის საწმენდი და ცხენის შესაბამელი მიწის სახვნელი, რომელიც ნაკაშიძემ ამ მეურნეობაში ნახა პირველად და შემდეგ თვითონაც გამოიყენა; მეურნეობას გააჩნდა სხვადასხვა სისტემის გუთანი, სალექი და სათესი მანქანები, რომელთა გამოცდა ფართო გამოხმაურებასა და მოწონებას იმსახურებდა მოსახლეობაში. მეურნეობაში მოყვანილმა ბამბამ და თურქულმა თამბაქომ ჯილდოები დაიმსახურეს არა მარტო ადგილობრივ სასოფლო-სამეურნეო გამოფენაზე, არამედ 1862 წლის ლონდონის გამოფენაზეც²⁴.

ზემოთ აღნიშნულ მეურნეობების განხილვიდან ჩანს მათი კაპიტალისტურ საწყისებზე გარდაქმნის ნიშნები. ამ ხანისათვის შესამჩნევია მთელი რიგი ისეთი მოვლენებისა, რომლებიც თან სდევნენ სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმის განვითარებასა და თანდათან საფუძველს აცლიან ფეოდალურ-ბატონყმურ სისტემას, ნატურალური მეურნეობის დომინანტობას.

სამიწათმოქმედო კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელია სოფლის მეურნეობის პროდუქციის საბაზროდ დამზადება, ე. ი. მეურნეობის ნაწარმისათვის სასაქონლო ხასიათის მიცემა. ზემოაღნიშნული მემამულეები ცდილობდნენ რაც შეიძლება მეტი რაოდენობით დაემზა-

²⁴ ЗКОСХ, 1863 г., гл. 61—70.

დებინათ საბაზრო პროდუქცია: მარცვლეული, ხილი, ღვინო, ხე-ტყე, აბრეშუმი და სხვ. მართალია, მათი სურვილი ბევრ წინააღმდეგობას აწყდებოდა, ზოგი მათგანის სამეურნეო საქმიანობა საერთოდ კრახით მთავრდებოდა, მაგრამ მას უშედეგოდ მაინც არ ჩაუვლია. ხსენებული მემამულეები რაციონალური მეურნეობის მოწყობის გარკვეული გამოცდილების დაგროვებით, შედარებით სრულქმნილი სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკისა და უახლესი აგრონომიული წესების დანერგვით მაგალითს აძლევდნენ თავიანთ თანამემამულეებს, ხელს უწყობდნენ ქვეყნის ეკონომიკის პროგრესს, მის წინსვლას. კაპიტალისტური ურთიერთობის გამარჯვებას. წარუმატებლობა, ამ მეურნეთა უმეტესობას რომ თან სდევდა, სწორედ იმ წინააღმდეგობის გამოხატველი იყო, რომელსაც ადგილი ჰქონდა საწარმოო ძალების განვითარებასა და წარმოებით ურთიერთობას შორის²⁵.

ჩვენთვის ძნელია მისაღების უქონლობის გამო იმის დადგენა, თუ რა რაოდენობით მზადდებოდა ცალკეულ მეურნეობაში საბაზრო პროდუქცია, რამდენს ჰყიდდა მემამულე, ან რა შემოსავალი ჰქონდა მას. ერთი რამ ცხადია, სახელდობრ ის, რომ მემამულეს შეგნებული ჰქონდა პროდუქციის სასაქონლო წარმოების ეკონომიური მნიშვნელობა.

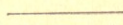
რეფორმამდე მეურნეობებში მუშაობდნენ ყმა გლეხები, არც ნებით დაქირავებული შრომა იყო გამორიცხული; ამ უკანასკნელის მნიშვნელობა განსაკუთრებით რეფორმის წინარე ათწლეუდში გაიზარდა. მემამულე-რაციონალიზატორებმა შეიგნეს მისი უპირატესობა: ყმა გლეხის შრომასთან შედარებით. მემამულეები (ბებურიშვილი, ერისთავი და სხვ.) უკმაყოფილო იყვნენ არათავისუფალი ადამიანის შრომით, მაგრამ კაპიტალის უქონლობისა და სამუშაო ძალის გამყიდველთა კონტიგენტის მცირერიცხოვნობის გამო მათ რეფორმის შემდეგაც უძნელდებოდათ დაქირავებული მუშახელის ფართოდ გამოყენება. ისინი ამის კომპენსირებას მანქანა-იარაღების დანერგვით ცდილობდნენ, მაგრამ ესეც წინააღმდეგობას აწყდებოდა, მათი გამოყენებისათვის აუცილებელი ცოდნა-გამოცდილების მქონე პირთა ნაკლებობის გამო.

კაპიტალიზმის განვითარება სოფლად უფრო მძიმე პირობებში მიმდინარეობდა და ბევრი სიძნელე ახლდა თან, მაგრამ ეს პროცესი

25 И. Антелава, Э. Орджоникидзе, Э. Хоштариа. К вопросу о генезисе капитализма в сельском хозяйстве и промышленности Грузии, Тбилиси, 1967, стр. 63.

მაინც მიმდინარეობდა. ის გამოიხატა საბაზრო პროდუქციის მფლობელებით დიდი რაოდენობით წარმოებაში, კარჩაკეტილი, ნატურალური მეურნეობის რღვევაში, სპეციალიზაციის გაღრმავებაში, მანქანათმშენებლისა და დაქირავებული შრომის გამოყენებაში. ყოველივე ამით თანდათან შეიქმნა ყველა აუცილებელი პირობა იმისათვის, რომ მემამულური მეურნეობა წარმოების კაპიტალისტურ წესზე გადასულიყო.

ივანე მუხრანბატონის მიწრეობა

ივანეს მამის კონსტანტინეს გარდაცვალების შემდეგ, ე. ი. 1842 წელს, მუხრანბატონთა ქონება და ყმა-მამული განაწილდა გრიგოლს, დავითს, არჩილსა და ივანეს შორის. ამათგან გრიგოლი და დავითი ბიძები იყვნენ ივანესი, ხოლო არჩილ თეიმურაზის ძე — ივანეს ბიძაშვილი. ამათ შორის განაწილებულ იქნა სახნავ-სათესი მიწები, ბღვენახები და სამოსახლო ადგილები¹. საძოვრები, სათიბები და ტყე მათ საერთო მფლობელობაში დარჩა, რომლითაც სარგებლობა ყველას შეეძლო, როგორც ალ. ორბელიანის წერილიდან ჩანს, ამის შემდეგ კიდევ მომხდარა განაწილება, ახლა უკვე ივანესა და მის ძმებს შორის, საიდანაც ივანეს მამულის მეოცედი ნაწილი რგებია 40 თუმანის შემოსავლით². ამიერიდან ივანე სულ იმის ცდაში ყოფილა, როგორმე გაედიდებინა თავისი ყმა-მამული და შემოსავალი. ამას ხელი შეუწყო იმ ამბავმა, რომ „ძმებმა, გიორგიმ და მიხეილმა, მას მიჰყიდეს თავიანთი წილი ყმა-მამული, რითაც შეჰმატეს თავის სახლს ძლიერება³. გარდა ამისა, ივანემ შეისყიდა თავისი ბიძის, გრიგოლის ყმა-მამული, რომელსაც ეს მამული დაგირავებული ჰქონდა „პრიკაზში“. გრიგოლ მუხრანბატონს, ივანეს ბიძას, მიწები ჰქონდა თბილისისა და გორის მაზრებში. მამულების შეძენის საშუალებას ივანეს აძლევდა მის მიერ ნაყიდი და აშენებული შემოსავლიანი დუქნები გარეთუბანში და სამსახური, საიდანაც ის წარმატებას წარმატებაზე აღწევდა, ივანე მუხრანბატონის შემოსავალი ყოველწლიურად იზრდებოდა და იგი უკვე სამას ათას მანეთს უდრიდა. „მართლია, ამას დიდი კაცის შვილობაც შესწევდა, — ამბობს ალ. ორბელიანი, — მაგრამ უნამეტნავესი ღირსებაა ყველასათვის: ნიჭი“⁴. გრიგოლ მუხრანბატონის მამუ-

1 სცია, ფ. 241, საქ. № 6.

2 ალ. ორბელიანი, ჩვენი საქართველოს საზ-ბა, „ცისკარი“, 1859, № 10.

3 იქვე.

4 ალ. ორბელიანი, „ცისკარი“, 1859, № 10.

ლის გამოხსნა ივანემ თვითონ იკისრა. ამის შესახებ ივანე მუხრან-ბატონი ხელისუფლებას თავის მოხსენებით ბარათში თხოვდა და იქვე შენიშნავდა: „Часть имени князя Григория в чрезполосности с моими землями, а подобное чрезполосное положение таких земель чрезвычайно невыгодно и в хозяйственном отношении, даже вредно не только для помещиков, но и для крестьян“. ამიტომაც განაგრძობს ივანე — ჩემი მიზანი იყო მუხრანბატონების მიწების შესყიდვა „Так что мною присобретено на торгах в приказе и куплены имения на 89 т. руб. в одном имени Мухрани“⁵.

ვარდა მიწების გამოსყიდვისა და გიროდან დახსნისა, ივანე მუხრანბატონი არ ერიდებოდა მისი მამულის მოსაზღვრე სხვისი მიწების მითვისებას.

სოფო მალალაშვილის ქვრივი უჩივის ივანე მუხრანბატონს სოფ. თელოვანის მითვისების გამო. ისევე ჩივის ნიკოლოზ მუხრანბატონი. „თავადი ივანეს მოურავი თავისი კაცებით თავს დაესხა ნიკ. მუხრანბატონის კაცებს, სცემა მათ და გაურეკა საქონელი, ხოლო მიწა კი თავადმა ივანემ დაუნაწილა სხვა გლეხებს“⁶. ეს იყო სოფელ მუხრანში. ასევე მოქმედებდა იგი გორის მაზრაში, სადაც „Пустошь под названием Чонгилары загородил совсем“⁷ მაშინ როცა, ნიკოლოზ მუხრანბატონის განმარტებით, ნახევარი მას ეკუთვნოდა. დუშეთის მაზრაში, მთელი რიგი სოფლებისა ნიკოლოზსა და ივანეს შორის სადავო გამხდარა, მაგრამ ივანე მუხრანბატონმა, როგორც უფრო გავლენიანმა და ძლიერმა პიროვნებამ, მოახერხა სოფლები — ჩალისთავი, მჭადიჯვარი, ძალისი, ჩალისპირი და გონა თავის მფლობელობაში მოექცია⁸. ამბავი, თითქოს ივანე მუხრანბატონი არ მოერიდა სახაზინო მამულების მითვისებასაც კი. სასამართლომდე მივიდა და ივანემ, სადავო მიწებზე გლეხებს არასწორი ჩვენების მიცემა რომ არ გააჰკირებოდათ ქალამნებში თავის მამულის მიწა ჩაუყარა და დაფიცვის დროს კითხვაზე — თუ ვის მიწაზე დგანან გლეხები, მათ უნდა ეპასუხნათ: მუხრანბატონისაზე⁹.

1869 წელს ივანე მუხრანბატონი თხოვნით მიმართავდა რუსეთის ხელისუფლებას, რომლის წინაშე მას მრავალი დამსახურება და დიდი

⁵ სცია, ფ. 241, საქ. № 6.

⁶ იქვე.

⁷ სცია, ფ. 26, საქ. № 1771.

⁸ იქვე.

⁹ ს. ცაიშვილი, ი. მეუნარგიას წერილები, ზუგდიდის ისტ. მუზ. შრომები, თბილისი, 1947, გვ. 166.

ღვაწლი მიუძღოდა, ებოძებინა მისთვის მიწები — არჯევანის საძოვარძის მხარის საპრისტავოში, სადაც მას მესაქონლეობის მეურნეობა ჰქონდა¹⁰.

ამ მიწებით სარგებლობისათვის ის იხდიდა 50 მან. (ვერცხლით) წელიწადში მიწის ფართობი უდრიდა 1800 დესეტ. და 280 საყენს, რომელიც უვარგისი იყო როგორც საცხოვრებლად, ისე სახნავ-სათესად. მთავრობამ შეიწყნარა ივანე მუხრანბატონის თხოვნა და 1871 წელს უბოძა ივანეს მის მიერ გამოთხოვილი მიწები. გარდა ამისა, დამსახურებისათვის მან ჯერ კიდევ 1871 წელს მიიღო მიწები ბორჩალოს მხარაში — ემირასანში, რომელიც შემდეგ მის ბიძას გრიგოლს გაუცვალა დიდმის მიწის ფართობში.

ამრიგად, 1850 წლიდან მოყოლებული, ივანე მუხრანბატონი დაუცხრომლად იბრძოდა იმისათვის, რათა მუხრანბატონთა მრავლად დანაწილებული მიწა-მამული თავის მფლობელობის ქვეშ მოექცია, რასაც კიდევ მიადწია. შემდეგში შექმნილი მეურნეობა დაახლოებით 35000 დესეტინაზე იყო გადაჭიმული, ივანე მუხრანბატონი 1881 წლიდან შეუდგა ამ მეურნეობის საფუძვლიანად მართვას. ამ დროისათვის მას ჰქონდა მიწები თბილისის, დუშეთის, გორისა და თელავის მაზრებში.

1864 წლის დეკემბერში ივანე მუხრანბატონი თავისი მეურნეობის უკეთ წარმოებისა და გაუმჯობესებისათვის რუსეთის ხელისუფლებას თხოვდა 40000 მანეთის სესხს ათი წლის ვადით. უფრო ადრე მას აუღია 220 000 მან. რომლის ნაწილი მეურნეობის მოწყობასა და გამართვას მოახმარა. მეურნეობის ევროპულ წესზე მოწყობაში ივანე მუხრანბატონს დახმარება გაუწია ფრანგმა აგრონომმა ოდანმა, რომელიც მანამდე ქუთაისში სამეურნეო სკოლის ზედამხედველი იყო. სოფ. მუხრანში გადმოსვლის შემდეგ მან აიღო მიწა მუხრანიდან 5 ვერსის დაშორებით, 12 წლის იჯარით. ეს მიწა შეიცავდა 400 დესეტ. აქედან 10 დესეტ. ეჭირა ვენახს, 14 დესეტ.-ზე დათესილი ჰქონდა ჭარხალი, 15 დესეტ. იონჯა, 20 დესეტ. წარმოადგენდა ბუნებრივ საძოვარს, დანარჩენი კი ტყეს ეკავა. ფერმაში გაყვანილი იყო 5 ვერსის მანძილზე სარწყავი არხები. გარდა ამისა, ფერმას ჰქონდა ბოსელი 1000 სული ცხვრისათვის და სარდაფები სხვადასხვა პროდუქტების შესანახავად. იქვე წარმოებდა ლუდის სახდელი ქახრნის მშენებლობა. ფერმაში გარდა ოდანისა და მისი ძმისა, მუშაობდა 39 მუშა, რომელთა შორის იყვნენ როგორც დღიურნი, ისე წლიურნიც. ფერმას ჰყავდა მუშა საქონელი 19 ხარის, 3 უღელი კამეჩისა და 6 ცხენის

¹⁰ სცია, ფ. 241. საქ. № 121.

რაოდენობით. მიწა მუშავდებოდა როგორც ადგილობრივი, ისე რანგეთიდან მიღებული მანქანა-იარაღებით.

ოდანის ფერმაში მთავარი იყო ჭარხლისაგან სპირტის დამზადება. ამ საქმეს ექვემდებარებოდა ფერმაში წარმოებული სხვა დანარჩენი საქმიანობა. ასე, მაგალითად, ლუდის გამოსახდელი ქარხნის დაარსება მას უნდოდა იმიტომ, რომ საფუარი ჰქონოდა, რაც საჭირო იყო ჭარხლის წვენი ასადულებლად, ამავე დროს იგი მოგებასაც პოულობდა. გასული წლის ზაფხულში, — შენიშნავს ფერმის აღმწერა სერებრიაკოვი, — ოდანს გაუყიდა 600 ვედრო ლუდი, ვედრო 90 კაბ., მომავალში ოდანს უნდოდა მიეღწია იმისათვის, რომ ჭარხალი დაეთესა 50 დესეტ. და ლუდის გამოსახდელ ქარხანაში არსებული ნარჩენებით 300—400 სული საქონელი გამოეყვება¹¹.

ოდანსა და მის ფერმას სარგებლობა მოჰქონდათ როგორც თვით ივანე მუხრანბატონისათვის, ისე გარშემო მოსახლეობისათვის. ოდანს ჯერ კიდევ ქუთაისში ყოფნის დროს მიუქცევია ყურადღება სოფლის მეურნეობის გაუმჯობესებისათვის. «Он первый обратил внимание на необходимость Имеретии и соседних с ней провинции в искусственных лугах и подал пример посева люцерны туземным хозяйствам»¹².

ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში მან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია საქონლის მოვლასა და სასოფლო-სამეურნეო მშენებლობის წარმოებას, მიწის დამუშავებას, საქონლისათვის საკვები მცენარეების დამზადებას და სხვ.

გარდა ამისა, ოდანს დაუარსებია დაწესებულება, სადაც შესაძლებელი ხდებოდა სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების შეკეთება. საამისოდ მას გამოიწერია ჰყავდა გამოცდილი ოსტატი საფრანგეთიდან. მანვე გამოიწერა გამოცდილი მებოსტნე და მებოსტნეობას მოჰკიდა ხელი. ასე რომ, ოდანის სახით ივანე მუხრანბატონს საქმე ჰქონდა მეტად გამოცდილ და მცოდნე აგრონომთან, რომელსაც შეეძლო მეურნეობის გარკვეული სისტემით მართვა და სოფლის მეურნეობის დარგების რაციონალურად მოწყობა-გამოყენებით მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის შედეგიანი წარმოება. მაგრამ მართო სურვილი გამართული მეურნეობის მოწყობისა და მისგან შემოსავლის მიღებისა არ იყო საკმარისი. ასეთი მეურნეობა დიდძალ თანხას ნთქავდა და ყოველი ახალი ღონისძიება თუ გაუმჯობესება უფრო და უფრო მეტ კაპიტალს მოითხოვდა, ამიტომ იყო, რომ ივანე მუხრანბატონი სთხოვდა მეფის ხელისუფლებას, მიეცა მისთვის სესხის სახით გარ-

¹¹ ЗКОСХ, 1865, № 1.

¹² სცია, ფ. 238, საქ. № 10.

კვეული რაოდენობა თანხისა, რომელიც, მისი სიტყვით, უმეტესად საჭირო იყო სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების შესაძენად. მისი აზრით, მას დასჭირდებოდა 80 000 მან. აქედან — 40 000 მან. მანქანა-იარაღების შესაძენად და სპეციალისტების გამოსაწერად, სამეურნეო სკოლის ასაშენებლად, მეორე 40 000 მან. კი ნედლეულის შესაძენად, ეს უკანასკნელი მასაც მოეპოვებოდა თავის მეურნეობაში, მაგრამ ივ. მუხრანბატონი ითვალისწინებდა ალბათ სხვა პროდუქტების შექმნას, თუმცა ამის შესახებ შენიშნავს, რომ „მართალია, ნედლეული მასალითა და პროდუქტებით უზრუნველყოფილი ვარ, მაგრამ ფულადი სახსრები არ გამაჩნიაო“¹³. რუსეთის ხელისუფლებას რომ ექვი არ შეჰპარვოდა ივ. მუხრანბატონის განზრახვასა და მიზნებში, იგი მოითხოვდა გამოეგზავნათ აგრონომი, რომელიც გაეცნობოდა მის მეურნეობას. თხოვნით ბარათში ის ჩამოთვლის რა რუსეთის ხელისუფლების მიერ ჩატარებულ ღონისძიებებსა და ცდებს სოფლის მეურნეობის გაუმჯობესების საქმეში, აღნიშნავს, რომ დაინტერესებულია ამ საქმით და მონდომებულია შექმნას სანიმუშო-სამაგალითო მეურნეობა, რისთვისაც ესაჭიროება სესხი. დიდი სურვილისა და მონდომების შედეგად ივ. მუხრანბატონმა შექმნა მეურნეობა, რომლის მთავარი დარგის მევენახეობა-მელვინეობის შემოსავალი 1884 წელს უდრიდა 244700 მანეთს¹⁴. 1886 წლისათვის მის სარდაფებში 50 000 ვედრო ღვინო ინახებოდა¹⁵.

ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში მიღებული და გამოყენებული რაციონალური სიახლენი ფართო გამოხმაურებას პოულობდა ქართველ საზოგადოებაში. ქართული პრესა სიხარულით შეხვდა სოფლის მეურნეობაში არსებულ წარმატებებსა და მიღწევებს. გაზეთი „გუთნის დედა“ აღნიშნავდა: „დიდის სიამოვნებით ვიკითხეთ წერილი გენერლის მუხრანსკისა და გამოცხადება (განმგებლობის სოფლის) დაბეჭდილი „გუთნის დედაში“, წარმატებით ხმარებისა შუმანის გუთნისა“¹⁶. მაგრამ შენიშნავს სტატიის ავტორი, შუმანის გუთნის შექმნა არც ისე იაფი ჯდება. სამაგიეროდ, მის ასამუშავებლად საკმარისია ორი ან სამი უღელი ხარი.

ივ. მუხრანბატონმა გაზ. „კავკაზში“ დაბეჭდა სტატია ამ გუთნის სოფ. დილოში გამოცდის შესახებ, სადაც იგი შუმანის სისტემის გუთნის უპირატესობას აძლევდა ქართული გუთნის წინაშე, ვინაიდან

¹³ სტია, ფ. 240, საქ. № 1290.

¹⁴ И. М е у н а р г и я, Виноделие Мухранского, 6. ნიკოლაძის არქივი.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ „გუთნის დედა“, 1862 წ. იანვარი.

იგი ნაკლებგამწევ ძალას მოითხოვდა და მიწასაც უფრო ღრმად ხსავდა. მაგრამ მთავარი ღირსება შუმანის სისტემის გუთნისა მაინც ის იყო, რომ იგი ნაკლებგამწევ ძალას მოითხოვდა, ვიდრე ქართული; რაც შეეხება მიწის ხვნას, აქ უკვე ქართული გუთანი ჯობდა და ადგილობრივი პირობებისათვის ის უფრო შესაფერისი იყო.

ივ. მუხრანბატონი არაერთხელ აღნიშნავდა შუმანის სისტემის გუთნის ღირსებასა და სოფ. მუხრანის მიწის მოხვნა ამ გუთნით დამაკმაყოფილებლად მიაჩნდა, მით უფრო, რომ მუხრანში მიწა ყველაზე უფრო მკვრივი იყო შედარებით სხვა დანარჩენ ადგილებთან¹⁷. ამასთან ერთად ეს გუთანი იაფი იყო, მისი შეძენა 38 მან. ჯდებოდა, ქართლისა კი — 50 მან.

ივ. მუხრანბატონის სტატიამ შუმანის სისტემის გუთნისა და მისი საქართველოში გამოყენების შესახებ აზრთა გაცვლა-გამოცვლა გამოიწვია გაზეთ „კავკაზის“ ფურცლებზე. მაგალითად, ე. მაღალაშვილი უარყოფითად უყურებდა უცხო სისტემის გუთნის გამოყენებას საქართველოში. საქართველოს მოსახლეობასო, ამბობდა იგი, უჭირს მისი მოხმარება, მალე ფუჭდება და უცოდინარობისა და ოსტატის უყოლობის გამო შეკეთებაც კი არ შეუძლიათ¹⁸. უცხო სისტემის გუთნებიდან ე. მაღალაშვილი უპირატესობას ანიჭებდა ინგლისურს, რომელიც იხმარებოდა მალოროსიაში და მზადდებოდა თვითონ რუსეთის ქარხნებში. მისი გამოწერა ოდესიდან თბილისში ჯდებოდა 23 მანეთი. იმავე გაზეთის ფურცლებზე ვინმე „ვ. ნ.“ ივ. მუხრანბატონის მომხრე იყო ამ საკითხში.

ივ. მუხრანბატონის წამოწყებამ თავისი შედეგი გამოიღო, მის მიერ შეძენილი, ხმარებული და მოწონებული გუთნის შეძენის სურვილი გამოთქვა 86 მეურნემ.

გარდა გუთნისა, ივ. მუხრანბატონი იძენდა და ამოწმებდა თავის მამულში სხვადასხვა სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღებს. ასე, მაგალითად, მან გამოსცადა სათიბი, სამკალი, სატარებელი წისქვილი, ცხენის შესაბმელი ფოცხი და სხვ. „ეს იარაღები, ნამესტნიკის ნება დართვით წაიღო თ. ი. კ. მუხრანბატონმა თავის ფერმაზედ (რომელიც ქსნის ვალმა გაიმართა), — წერდა გაზეთი „გუთნის დედა“, — რათა იქ სცადოს თავისის ყმებითა და შემდგომ აცნობოს ქართველს საზოგადოებას თავისი შენიშვნანი, რომელთაც იმედი გვაქვს, დროზედ გვაცნობებს დახელოვნებული მამულის პატრონი“¹⁹.

¹⁷ „Кавказ“, 1861, № 99.

¹⁸ „Кавказ“, 1862, № 34.

¹⁹ „გუთნის დედა“, 1861.

ამ მანქანების გამოცდასთან დაკავშირებით, 1863 წელს ხსენებული გაზეთი იუწყებოდა, რომ ივ. მუხრანბატონმა მოინდომა მათი ამუშავება წყლის საშუალებით, რისთვისაც დასჭირდა ახალი არხის გაჭრა და საერთოდ, დიდ სამუშაოთა ჩატარება.

„თავადი მუხრანსკის მაშინების ჩარდახში — წერდა სტატიის ავტორი სერებრიაკოვი — ერთი ბორბალი ატრიალებს სამს მაშინას, სალექსა, სანიავებელსა და წისქვილსა, რომელთაგანაც ორი პირველი დგას ერთად და მესამე საკუთარ ოთახში, ღონე ბორბლისა ისეა გამოანგარიშებული, რომ სამთავ შეუძლიათ ერთად მუშაობა“²⁰.

ამრიგად, მუხრანბატონმა ძალ-ღონე არც იმისთვის დაიშურა, რომ სასოფლო-სამეურნეო მანქანები ამუშავებინა ცხენისა და ხარის გარეშე, წყლის ძალის საშუალებით.

ივ. მუხრანბატონის მეურნეობის შესახებ ვრცელი მონოგრაფია აქვს ვერმიშევს, მაგრამ იგი არ ეხება ამ მეურნეობის მთავარ დარგს — მეღვინეობას, რომელიც, მისი აზრით, ცალკე შესწავლას მოითხოვს. ვერმიშევის მონოგრაფია წარმოადგენს მისი პრაქტიკული დაკვირვებების შედეგს, რომელსაც ის აწარმოებდა 1884 წლის ზაფხულის განმავლობაში მუხრანში ყოფნის დროს. ავტორი დაინტერესებული იყო, თავისი დაკვირვებების შედეგები გაეზიარებინა სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების წევრებისათვის.

ვერმიშევი თავდაპირველად აღწერს სოფ. მუხრანის მდებარეობას, ჰაერსა და ნიადაგს, მის ნაყოფიერებას, სარწყავ სისტემასა და ამ უკანასკნელის, როგორც სასიცოცხლო ძარღვის, მნიშვნელობას.

„უნდა ითქვას, რომ ამ სასიცოცხლო ძარღვის ფლობით — შენიშნავს იგი — მემამულე უზრუნველყოფს თავის ბატონობას მთელს დაბლობზე“²¹.

ამის შემდეგ იგი აღწერს მეურნეობის სხვადასხვა დარგს, რომელიც ექვემდებარება მევენახეობა-მეღვინეობას, როგორც წამყვან დარგს. ასეთებია: მემინდვრეობა, მეცხოველეობა, მერძევეობა, მებოსტნეობა და სპირტის დამზადება. გარდა ამისა, ვერმიშევი მოგვითხრობს მიწების იჯარით გაცემისა და მათი დამუშავების წესების შესახებ, იძლევა საინტერესო ცნობებს დაქირავებული შრომის გამოყენებასა და მუშაობის პირობების შესახებ.

ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში მეტად დაბალ ღონეზე იდგა მემინდვრეობა, რადგან მთავარი მევენახეობა-მეღვინეობა იყო და კაპიტალის მეტი ნაწილიც მას ხმარდებოდა. ამის გამო — შენიშნავს

²⁰ „გუთნის დედა“, 1863.

²¹ X. A. Вермишев, Хозяйство кн. Багратион-Мухранского, ТКОСХ, 1885.

ვერმიშევი — მარცვლეულის სისტემა პირველყოფილ მდგომარეობაშიაო²². მემინდვრეობას მთელი 9000 დესეტ. მიწიდან ეჭირა მხოლოდ 188—280 დესეტ., აქედან ხორბალს — 150 დესეტ., ქერს — 17,6 დესეტ., ფეტვს — 6,5 დესეტ. და სიმინდს 14,5 დესეტ. მეურნეობაში ყველაზე უფრო განვითარებული იყო მესაქონლეობა და ნაწილობრივ რძის პროდუქტების (კარაქი, ყველი, არაყანი და სხვ.) წარმოება. ამ დარგის მთავარი მიზანი იყო ძუშა-საქონლის ყოლა, ხოლო რძესა და მის ნაწარმს ამზადებდნენ საბაზროდ და იმდენად, რამდენადაც ეს დაკავშირებული იყო მესაქონლეობასთან, საქონლის ადგილობრივი ჯიში შეგვარებული იყო თათრულ, დუხაბორულ და აგრეთვე შვედურ ჯიშის საქონელთან. მეურნეობაში სულ 39 უღელი მუშა-საქონელი იყო, აქედან: 54 ხარი და 14 კამეჩი. აღნიშნულის გარდა, მუხრანბატონის მამულში ირიცხებოდა: 62 ცხენი, 3021 ცხვარი, 7683 საპროდუქტო საქონელი, ადგილობრივი ღორების ჯიში შეგვარებული იყო ინგლისურ ღორის ჯიშთან.

რძისა და მისი პროდუქტების დამზადების მიზანი იყო ახალი რძისა და კარაქის მიწოდება ქალაქისათვის; ეს შესაძლებელი ხდებოდა ქალაქთან სიახლოვის გამო. მაგრამ ამას ხელს უშლიდა ის გარემოება, რომ რძე ვერ ინახებოდა კარგად ცუდი პირობების გამო. რძეს აჩერებდნენ ბოსელში და იქაური ჰაერისაგან მალე მქავდებოდა. კარაქს ამზადებდნენ არაყანისაგან და არა ნაღებისაგან. მეწველი ძროხების რიცხვი უდრიდა 75. ვერმიშევი შენიშნავს—ივ. მუხრანბატონი რომ მხოლოდ რძისა და კარაქის წარმოებას ეწეოდეს, გაცილებით მეტ მოგებას ნახავდაო. რძის ნაწილი, ყველის ამოყვანის შემდეგ, ეძლეოდა ხბოებს, რომელთა ხარჯზე ივსებოდა ჯოგი. დიდი ყურადღება ექცეოდა მეცხვარეობას, მატყლის, ხორცის დამზადებასა და ვაყიდვას. ხორცი ნაწილობრივ იხმარებოდა მეურნეობის შიგნით, საქიროების მიხედვით.

უფრო შემოსავლიანი იყო ცოტა მოშორებული საანეულო მიწები და ტყე, სადაც ღორები იკვებებოდნენ. ყველაზე უმნიშვნელო იყო მებოსტნეობა. ბოსტნეული მზადდებოდა გასაყიდად. მეურნეობის ამ დარგებს ექვემდებარებოდა პურის დამზადება, რომელიც მხოლოდ მეურნეობისა და მისი დარგების საჭიროებებით იყო განსაზღვრული. ასევე, მეურნეობაში არსებულ მოთხოვნილებებით იყო გამოწვეული აგურის გამოწვა. მეღვინეობასთან დაკავშირებით ხდებოდა

²² X. А. Вермишев, Хозяйство кн. Багратион-Мухранского, ТКОСХ. 1885.

სპირტის დამზადება. სპირტი იხმარებოდა ღვინოში შესარევად და გამამაგრებლად. 2415 ფუთი ჭაჭისაგან 1883—84 წწ. 9 ღლის განმავლობაში გამოხდილ იქნა 345 ვედრო არაყი, რომლისგან მიღებული სუფთა სპირტი ხმარდებოდა მეურნეობას.

საძოვრებიდან შემოსული თივა ერთი წლის განმავლობაში შეადგენდა 41250 ფუთს.

ამრიგად, ივ. მუხრანბატონის მეურნეობა მრავალდარგიანია; სადაც წამყვანი როლი მევენახეობა-მეღვინეობას ეკუთვნის. მესაქონლეობა, მემინდვრეობა, მებოსტნეობა და სხვ., რომელნიც ასევე სასაქონლო ხასიათს ატარებენ, ექვემდებარებიან ამ ძირითადი დარგის წარმოებას. დამზადებული პროდუქციის ნაწილი იყიდებოდა, ნაწილი კი მეურნეობის მოთხოვნილებასა და საჭიროებას ხმარდებოდა. მოხდილი რძისაგან მეურნეობაში ამზადდებდნენ ყველს, რომელსაც მუშებს ურიგებდნენ საქმელად, რძის ნარჩენები კი საქონლის საკვებად იყო გამოყენებული. ასევე იყო ოდანის ფერმაში; ოდანი სულ იმის ცდაში იყო, რომ არ ჰქონოდა ადგილი პროდუქციის გამოუყენებლობას, აუთვისებლობას, უშედეგოდ ხარჯვას. ივ. მუხრანბატონს თვალწინ ჰქონდა მაგალითი ასეთი აწყობილი მეურნეობისა და თვითონაც აღნიშნავდა ოდანის დამსახურებას მისი მეურნეობის მოწყობა-გამართვის საქმეში.

ივ. მუხრანბატონის 9000 დესეტი. მიწიდან მის პირად სარგებლობაში იყო 1/3 ნაწილი, დანარჩენი ორი მესამედი კი გაცემული ჰქონდა იჯარით, უმეტესად მახლობელ სოფლის გლეხებზე სხვადასხვა პირობების საფუძველზე. მიწების გაცემა, როგორც შენიშნავს ვერმიშევი, გამოწვეული იყო, ჯერ ერთი, მამულების დაქსაქსულობით და ერთმანეთისაგან დაშორებით და მეორე, საიჯარო გადასახადის გადიდებით, რომელიც გამოიწვია რეფორმის შემდეგ გლეხობის უმიწოდ დარჩენამ ან მიწის უმნიშვნელო რაოდენობით მიღებამ.

ლენინი მემამულის მიერ მიწის იჯარით გაცემას ასე ხსნიდა, რომ „ხან ეს არის მეურნეობის გაცემა სხვა პირთათვის და სამაგიეროდ რენტის მიღება, ხან კი არის საკუთარი მეურნეობის წარმართვის წესი, მუშახელით მამულის უზრუნველყოფის საშუალება“²³. ეს უკანასკნელი შეეხება სწორედ ივ. მუხრანბატონს, რომელიც ამ მიზნით აძლევდა იჯარით მიწებს გლეხებს, რომ მას იაფი, მაგრამ უხარისხო მუშა ხელი მიეღო. რაც შეეხება გლეხების მეორე მიწების იჯარით აღებას, ეს იყო „გაჭირვებით გამოწვეული გარიგება“²⁴.

23 ლენინი, თხზ., ტ. III, გვ. 218.

24 იქვე.

აქ იყო სწორედ ის მოვლენები, რომელიც ახასიათებდა გარემოს ვალ ეპოქას, ე. ი. შრომა-მიგების სისტემის გვერდით არსებობდა კაპიტალისტური სისტემა. „დასახელებული სისტემები, — შენიშნავს ლენინი, — სინამდვილეში სრულიად სხვადასხვანაირად და გასაოცრად გადაეხლართებიან ხოლმე ერთმანეთს; მრავალ სამამულო მეურნეობაში ორივე სისტემა შეერთებულია და შეფარდებულია სხვადასხვა სამეურნეო სამუშაოსთან“²⁵.

ჩვენს მიერ განხილულ მეურნეობაში, არსებობდა როგორც შრომა-მიგების, ისე კაპიტალისტური სისტემა, ანდა ორივე ერთად. მიწის იჯარით გაცემის სანაცვლოდ ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში გლეხებს ევალეობდათ სხვადასხვა სამუშაოების შესრულება, გუთნეულის გამოყვანა, ვაზების გასხვლა, თიბვის დროს სამუშაოდ გამოსვლა და სხვ. გარდა ამისა, იყო, აგრეთვე ნატურით გადასახადი, რომელსაც გლეხი მემამულეს აძლევდა მიწის სარგებლობის სანაცვლოდ, ეს ნატურით გადასახადი იყო როგორც სანახევრო, ისე მეოთხედი. ეს დამოკიდებული იყო ხელშეკრულების პირობებზე.

მიწების გაცემა ხდებოდა ნაკვეთებად ნახევარი დესეტინიდან 20 დეს.-მდე. ვერმიშევი შენიშნავს, რომ მიწები ეძლეოდათ მიწათმოქმედ პირებს და არა მსხვილ მოიჯარეებს, როგორც ხდებოდა რუსეთში, სადაც მოიჯარეები თავის მხრივ კიდევ გაცემდნენ იჯარით მიწას, რასაკვირველია, უფრო მეტ ფასად. საქართველოში ეს არ ხდებოდა, რადგან მიწების იჯარით გაცემის მიზანი იყო სამუშაო ძალის მიღება. საიჯარო ვადის ხანგრძლივობა, იყო ერთი წელი, იგი ყოველწლიურად ახლდებოდა. მიწით სარგებლობისათვის მისი მომხმარებელი იხდიდა ნატურით გადასახადს. საიჯარო გადასახადის ღირებულება დამოკიდებული იყო სარგებლობის სახეობაზე, მიწის სიშორე თუ სიახლოვეზე სარწყავ არხებთან, თვით ნიადაგის ხარისხსა და მოიჯარის მეტ თუ ნაკლებ საჭიროებაზე. მიწით სარგებლობისათვის ნატურით გადასახადი იყო სანახევრო და მეოთხედი. სიმინდის დასათესად გაცემულ მიწას მემამულე მოხნავდა და დათესდა თავისი ხარჯებით და მერე გადასცემდა მოიჯარეს იმ პირობით, რომ იგი 3-ჯერ მორწყავდა და ორჯერ გათოხნიდა. მოსავლის ნახევარს მოიჯარე ღებულობდა ტაროების სახით. ვერმიშევს გამოანგარიშებული აქვს, თუ რა მოგებას პოულობდა ტაროებით მემამულე თითოეულ დესეტინაზე. ერთ დესეტინაზე მოდიოდა 140 ფუთი სიმინდი, აქედან 70 ფუთი ეკუთვნოდა მემამულეს. ერთი ფუთი სიმინდი ღირდა — 60 კაპ. 70 ფუთი — 42 მან. სიმინდის ფუჩეჩისა და ჩალის ჩაუთვლელად. აქე-

²⁵ ლენინი, თხზ., ტ. III, გვ. 211.

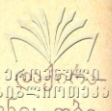

დან გამოირიცხებოდა მემამულის მიერ გაწეული ხარჯები; მიწის ხენისათვის — 10 მან., თესლისათვის — 1 მან. 20 კაპ., თესლის მიწის დაფარვა (заделка) — 1 მან, სიმინდის მოზიდვა — 3 მან., და ღამარცვლა — 2 მან. 80 კაპ., სულ 18 მან. მემამულეს რჩებოდა 24 მან. სუფთა მოგება ერთ დესეტინაზე (42—18—24). სხვა პირობები ჰქონდა მოურწყავი მიწების გაცემას. აქ, ამ მიწების გაცემის დროს, მემამულე მოითხოვდა შრომითი ბეგარის შესრულებას. მაგალითად, ვაზის გასხვლას, თიბვის დროს დახმარებას და სხვ. იჯარით გაიცემოდა აგრეთვე საბოსტნე მიწები და ის ადგილები, რომლებიც ვაზებს შორის იყო მოთავსებული. ვაზის გათოხვნის პერიოდში ამ ადგილებს იყენებდნენ საბოსტნე მიწებად (в год их перекопки), საბოსტნე მიწები გაიცემოდა სანახევროდ და აგრეთვე ფულზე. დესეტინა ღირდა 20 მან. ფულით იჯარის შემთხვევაში მოიჯარე გადასახადის ნაწილს იხდიდა ხელშეკრულების დადების დროს, ხოლო დანარჩენს — პირველი გათოხვნისა და ბოსტნეულის აღების დროს. გარდა ამისა, მოიჯარის მოვალეობა იყო წესრიგში ჰქონოდა სარწყავი არხები, რომლითაც სარგებლობდნენ მემამულე და მოიჯარე, ეს თავის მხრივ, მემამულეს აძლევდა 300—400 მანეთის ეკონომიას. ვაზებს შორის მდებარე ადგილების საბოსტნე მიწებად გაცემისას მოიჯარე გაზაფხულიდან შემოდგომამდე იღებდა ხარჯს მემამულისაგან, როგორც თავისთვის, ისე მუშებისათვის, მაგრამ წლის ბოლოს, როცა ის მოსავალს (ბოსტნეულს) გაყიდდა, მოიჯარეს ნახევარი ნაწილიდან მემამულე გამოუქვითავდა 3 მან. თითოეულ მუშაზე. მუშები იყვნენ უმთავრესად დასავ. საქართველოდან, განსაკუთრებით რაჭიდან.

რაც შეეხება საძოვრების იჯარით გაცემას, ეს არ ხდებოდა; მხოლოდ სოფ. მუხრანის მოსახლეობას ჰქონდა უფლება ეძოვებინა თავისი საქონელი მემამულის საძოვრებზე იმ პირობით, რომ მიწის ხენის დროს ისინი მასში მონაწილეობას მიიღებდნენ (1884 წ. 14 გუთანი გამოსულა)²⁶. ახლო-მახლო მყოფი საძოვრებით სარგებლობდნენ გლეხები და მომთაბარე მეჯოგეები, რომლებიც ერთიანდებოდნენ ამხანაგობებად და ქირაობდნენ ფარეხებს. თითოეული ასეთი ფარეხით სარგებლობისათვის მეჯოგეები იხდიდნენ 12—40 მანეთამდე, ფარეხის ფართობის მიხედვით. გარდა ამისა, კიდევ 3 ცხვარი უნდა მიეცათ მფლობელის სასარგებლოდ.

ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში იყვნენ როგორც დროებით-ვალდებულნი, ისე დაქირავებული მუშები. ეს უკანასკნელნი გასამრჯელოს იღებდნენ ფულით. დროებითვალდებულნი, გარდა ნატურით

26 X. A. Вермишев, დასავ. შრომა.

გადასახადისა, ასრულებდნენ აგრეთვე შრომით ბეგარასაც, ვეზული მუშები იყვნენ როგორც ადგილობრივი, ისე მოსულნი: თბილისიდან, სპარსეთიდან. თბილისიდან მოსული მუშები იყვნენ უმთავრესად წყობიდან გამოსული ჯარისკაცები, ლაქიები, მზარეულები, მეეტლეები და სხვ., ეს იგივე გლეხები არიან, რომლებიც უმიწობამ აიძულა ქალაქად წასულიყვნენ სამუშაოს საძებნელად. მაგრამ სოფელთან კავშირი მთლად არ გაუწყვეტიათ ჯერ კიდევ. ადგილობრივი მუშები ყოველგვარ სამუშაოს ასრულებდნენ გარდა თიბვისა, რომელშიაც მონაწილეობას იღებდნენ ქალებიც, თუმცა ძალიან მცირე რაოდენობით. მოსულ მუშათა რიცხვებში იყვნენ აგრეთვე აისორები, სპარსელები და სომხები, რომლებიც თავიანთ სამშობლოში მიწათმოქმედებას ეწეოდნენ, ამიტომაც სარგებლობდნენ შრომისუნარიან და შრომის მოყვარე მუშების რეპუტაციით. სამუშაოდ ჩამოდიოდნენ აგრეთვე მთიდან ხევსურები და მთიელები. ხევსურები მხოლოდ მკის დროს იყვნენ და შემდეგ ისევ ბრუნდებოდნენ. მთიელები კი ყურძნის მოწვევამდე და ღვინის დაყენებამდე რჩებოდნენ. იყვნენ ისეთი დაქირავებული მუშებიც, რომლებიც გასამრჯელოს ნატურით იღებდნენ (т. н. издольные рабочие), სიმინდის, პურისა და ყურძნის მოსავალს იღებდნენ სანახევროდ სხვადასხვა პირობების საფუძველზე. სამუშაოს მეტ ნაწილს, როგორც ასკენის ვერმიშევი, ასრულებდნენ დროებითვალდებული გლეხები, მაგრამ იყო სამუშაოებიც, რომელსაც მხოლოდ დაქირავებული მუშები ეწეოდნენ.

დაქირავებული მუშები იყვნენ როგორც წლიურნი, ისე დღიურნი და თვიურნიც. მაგალითად, ღვინის დაყენების დროს მუშებს ქირაობდნენ თვეობით, თიბვის დროს კი — დღიურად. მთიბავი იღებდა 1 მან., ხარჯი მემამულისა იყო. თვიური მუშების ხელფასი სხვადასხვა იყო: ზამთრობით — 5 მან. ზაფხულობით — 7—6 მან., წლიური მუშებიც ასევე სხვადასხვა სახის იყვნენ. უბრალო წლიური მუშას ეძლეოდა 30 მან. — 70 მან-მდე წელიწადში, ხოლო სპეციალისტებს — აქ იგულისხმებოდნენ მხენელები, მწყემსები და მებოსტნეები — 100—200 მანეთამდის.

საველე მუშაობა იწყებოდა გათენებისას და გრძელდებოდა მზის ჩასვლამდის. მთელი სამუშაო დღე უდრიდა 14 საათს, რომლის განმავლობაში ისვენებდნენ სამჯერ. ამას უნდებოდა ორნახევარი საათი. სამუშაო დღის განმავლობაში მუშები სამჯერ იღებდნენ არაყს და ცოტა გაუმჯობესებულ საჭმელს, რომელშიც შედიოდა ხორცი. მათი საჭმელი, შენიშნავს ვერმიშევი, გამოირჩეოდა ერთფეროვნებითა და სიმძლევით. რაც შეეხებოდა მუშების ცხოვრების პირობებს, ის იყო

მეტად არაპიგიენური, რაც იწვევდა ავადმყოფობის გავრცელებას მთელი ქვეყნის შორის.

მკაში იყვნენ როგორც დროებითვალდებულნი, ისე დაქირავებულნი, რომლებიც დღეში იღებდნენ 60 კაპიკიდან — 1 მანეთამდის, ამაში გამოირიცხებოდა საჭმლის ფასი 18 — 23 კაპ., ე. ი. ხელზე რჩებოდათ 42—77 კაპ. ზამთრობით ქირაობდნენ მუშებს სხვადასხვა სამუშაოს შესასრულებლად ვენახში, მუშებს დღიურად აძლევდნენ 20—25 კაპ. უფრო მცოდნე მუშებს, ვაზის გამსხველეებს 40 კაპ. დღეში.

მწყემსი წელიწადში იღებდა 120 მან. შეეძლო ჰყოლოდა ორი მუშა და ერთიც ნახევარმუშა (полурабочий). თვითონ მწყემსი და მისი მუშები იღებდნენ 4 ფუთ ხორბალს. მწყემსებს შეეძლოთ ჰყოლოდათ საძოვრებზე 25 სული სხვისი საქონელი, რაც მას აძლევდა მოგების საშუალებას მთელი წლის განმავლობაში, რადგან ერთი თავი საქონლისათვის იღებდა 6 მან.

დაქირავებული შრომა ყველაზე ნაკლებად გამოყენებული იყო მიწის ხვნაში. აქ ერთ საინტერესო ფაქტთან გვაქვს საქმე. ვერმიშევი შენიშნავს, რომ ინგლისური გუთნის შემოღებამ გააადვილა ხვნათესვის საქმე. მაგრამ ივ. მუხრანბატონი მაინც ქართულ გუთანს ამჯობინებდა და მიწის ხვნაშიც მას იყენებდა.

ინგლისური გუთნის უპირატესობა იყო ის, რომ ნაკლებგამწვევ ძალას მოითხოვდა, ვიდრე ქართული გუთანი. ქართულ გუთანს 8—12 უღელი ხარი სჭირდებოდა, მაშინ როცა, ინგლისური გუთნისათვის 4 უღელი ხარიც საკმარისი იყო. ვერმიშევის გამოანგარიშებით ქართული გუთნით 1 დესეტინა მიწის მოხვნა ჯდებოდა 5 მან. 10 კაპ., ხოლო ინგლისური გუთნით—2 მან. 90 კაპ. მაგრამ ამ გამოანგარიშებით გათვალისწინებულია გუთნის გამართვა, რომელშიც იგულისხმებოდა საქონელი, გუთნის დედა; მეხრეები და მათზე გაწეული ხარჯი. ასე მაგალითად, ინგლისური გუთნის ღირებულებაში შედიოდა:

4 უღელი ხარი (1 უღელი 40 კაპ.)	— 1 მან. 60 კაპ.
1 გუთნის დედა:	— 60 კაპ.
2 მეხრე	— 40 კაპ.
ხ ა რ ჯ ი	— 30 კაპ.

2 მან. 90 კაპ.

ასეთივე გამოანგარიშებით ქართული გუთანი უფრო ძვირი ჯდებოდა, მაგრამ მას აიაფებდა დროებითვალდებულნი გლეხთა შრომა,

მაშინ როცა, ინგლისური გუთანის ძვირდებოდა, დაქირავებული მუშახელის გამოყენების გამო, რადგან ამის გარეშე ვერ ხერხდებოდა მისი ხმარება. ამიტომაც ივ. მუხრანბატონი მეტ უპირატესობას ანიჭებდა ქართულ გუთანს, რომლის გამოყენების დროს გლეხი არაფერს არ იღებდა, გარდა იმისა, რომ მემამულე ერთ გუთანზე აძლევდა მას 50—70 კაპ-მდე. ასე რომ, 1 დესეტ. უჯდებოდა 1—2 მან. მაშინ, როცა ინგლისური გუთნით 1 დესეტ. 6 მან.-მდე ჯდებოდა. ამიტომაც არის, შენიშნავს ვერმიშევი, რომ მემამულე ამჯობინებს ქართულს გუთნის გამოყენებას, თუმცა იგი მდარეა და ნაკლებხარისხიანი, მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, ქართულ გუთანს თავისი ღირსებაც ჰქონდა და მეტად მნიშვნელოვანი. ქართული გუთანი მიწას ხნავდა ღრმად და შეიძლება ივ. მუხრანბატონი ამასაც ითვალისწინებდა.

აქედან ცხადია, რომ მემამულეს ეძვირებოდა დაქირავებული მუშახელის გამოყენება მეურნეობაში და ცდილობდა, რაც შეიძლება ნაკლებად ყოფილიყო იგი გამოყენებული. მიწების იჯარით გაცემა ძირითადად იმ მიზანს ემსახურებოდა, რომ მიეღო იაფი მუშახელი. რაც შეეხება დროებითვალდებულ გლეხთა შრომას, ეს იყო უხარისხო და ნაკლებსარგებლიანი, ეს კი იწვევდა ჩამორჩენას და განუვითარებლობას სოფლის მეურნეობაში.

დაქირავებული შრომა ყველაზე მეტად გამოყენებული იყო თიბვაში, რაც მანქანების ხმარების საშუალებას იძლეოდა. აქ შედარებით იაფი ჯდებოდა მუშახელი და ამით შეიძლება ავსნათ მისი თიბვაში გამოყენება. მანქანებს ამუშავებდნენ ცხენის საშუალებით, რადგან ხარკამეჩი გამოუსადეგარი იყო მათი ნელი მოძრაობის გამო. ვერმიშევს ყურადღების გარეშე არ რჩება დროებითვალდებულ გლეხთა შრომის ნაყოფიერების ნაკლოვანება დაქირავებულ შრომასთან შედარებით. გლეხი ცდილობს, შენიშნავს ვერმიშევი, რაც შეიძლება ჩქარა გაათავოს სამუშაო, რომლის ხარისხიანობაც მას აინუნშიაც არ მოსდის. ეს გასაგებიცაა, განაგრძობს იგი — გლეხი იძულებულია მემამულესთან იმუშაოს მაშინ, როცა თავისი პური, რომელსაც სიმწიფისაგან მარცვლები სცვივოდა, მოუმკელი რჩებოდა. პურის თესვაში გამოყენებული იყო დროებითვალდებულ გლეხთა შრომა და მიუხედავად იმისა, რომ მეურნეობაში არსებობდა სათესი მანქანა გარეტის სისტემისა, თესვა წარმოებდა ხელით, რადგან ეს მიჩნეული იყო უფრო სწრაფ და იაფ სამუშაოდ.

სოფლის მეურნეობაში დაქირავებული მუშახელის ნაკლებობა, რომელიც დამახასიათებელი იყო რეფორმამდელი ხანისათვის, საგრძნობი იყო რეფორმის შემდეგ ხანაშიც. საგლეხო რეფორმამ ან სულ

უმიწოდ დატოვა გლეხი, ან უფრო მეტად მიაჯაჭვა იგი მიწას. უმიწოდ დარჩენილი გლეხოზა ქალაქს მიმართავდა, ხოლო მიწას მიჯაჭვულ ღროები თვალდებულები გლეხები, რომელიც ეკონომიური გაჭირვების გამო იძულებით მუშაობდა, ახალს ვერაფერს ქმნიდა და კაპიტალიზმის ზრდისა და განვითარების ხანაში მას დიდხნის სიცოცხლე არ ჰქონდა.

სოფლის მოსახლეობის წილშივე იქმნებოდა სოფლის ბურჟუაზია შეძლებული გლეხოზის სახით. ეს იყო სწორედ გლეხოზის დიფერენციაცია, რომლის შედეგად იქმნებოდნენ სოფლის მოსახლეობის ახალი ტიპები: სოფლის ბურჟუაზია და სოფლის პროლეტარიატი — დაჭირავებული, ნადელა მქონე მუშათა კლასი²⁷; მემამულე დაჭირავებული მუშახელის სიძვირის გამო ერიდებოდა მის გამოყენებას მეურნეობაში და ამჯობინებდა შრომის ძველ წესს. თვით ისეთი შეძლებული მემამულე და მეურნეობის რაციონალურ წესზე მოწყობის გულმოდგინე მოამაგეც კი, როგორც ივ. მუხრანბატონია, ვერ აღწევს იმას, რომ თავის მეურნეობის ყველა დარგში გამოიყენოს დაჭირავებული შრომა, რაც წინ წასწევდა მეურნეობის საქმეს, თუმცა მეურნეობის გაუმჯობესების მიზნით სხვას ბევრს ცდილობს იგი. ამ მიზანს ემსახურებოდა მის მიერ უცხოეთიდან შემოტანილი მანქანა-იარაღების გამოცდა-გამოყენება თავის მამულში. ივ. მუხრანბატონს მთავარ დაბრკოლებად ამ საქმეში მიაჩნდა კაპიტალის უქონლობა, რომლის სიმცირე მას უძნელებდა დაჭირავებული შრომის ფართოდ გამოყენებასა და მანქანა-იარაღების შექმნას. თუ გავიხსენებთ, სამუშაო ძალის მიღების მიზნით იყო გაცემული იჯარით მიწები, რომელთა გაცემა მას იაფ, მაგრამ უხარისხო მუშახელს აწვდიდა. ეს იყო მიწისათვის შრომამიგების ფორმა, რომელიც მდგომარეობდა შრომამიგებისა და ნატურალურ იჯარაში. „ჩვენ აქ ვხედავთ სრულიად სხვაგვარ იჯარას, — ამბობს ლენინი, — რომელიც გამოხატავს მფლობელის მიერ საკუთარ მეურნეობაზე უარის თქმას კი არა, არამედ კერძომფლობელობითი სახნავეების განვითარებას, გამოხატავს არა გლეხის მეურნეობის განმტკიცებას, მისი მიწათმფლობელობის გაფართოებით, არამედ გლეხის სოფლის მუშად გადაქცევას“²⁸. შრომამიგების დროს, შრომის სახლაური უფრო დაბალია, ვიდრე კაპიტალისტურ „თავისუფალ“ დაჭირავების დროს. თავისთავად ცხადია, რომ შრომამიგების შედეგია შრომის დაბალი ნაყოფიერება, ე. ი. შრომამიგებაზე დამყარებული მეურნეობის წესები უაღრესად რუტინულია, გლეხის

27 ლენინი, თხზ., ტ. III, გვ. 191.

28 იქვე, გვ. 218.

შრომა თავის ღირსებით ყმის შრომას უახლოვდება²⁹. ამის გამო, რომ კაპიტალისტური ურთიერთობა სოფლის მეურნეობაში ნელა იკიდებს ფეხს და ფორმების სხვადასხვაობით ხასიათდება.

ჩვენ მიერ განხილულ მემამულური მეურნეობის ამ დარგებში, როგორც ვხედავთ, ისეთივე მოვლენებს ჰქონდა ადგილი, როგორც ძირითადად ახასიათებდა ყველა მემამულურ მეურნეობას ამ პერიოდში. ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს არსებული მოვლენებისა და ფაქტების საფუძველზე დავასკვნათ, რომ ივ. მუხრანბატონის მეურნეობის ზემოთ განხილულ დარგებში არსებობდა მეურნეობის საბატონო სისტემის შეერთება კაპიტალისტურ სისტემასთან. საბატონო მეურნეობის სისტემის ნაშთია მიწის დამუშავება ახლომახლო მიდამოს გლეხების ინვენტარით, ამასთან ქირის ფორმა ვერ სცვლის ამ სისტემის არსს, კაპიტალისტური სისტემა მდგომარეობს წლიური, ვადიანი, დღიური და სხვა მუშების დაქირავებაში, რომლებიც ამუშავებდნენ მიწას მფლობელის ინვენტარით³⁰. ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში მიწის დამუშავება ხდებოდა როგორც ბატონყმური, ისე კაპიტალისტური სისტემით. ასე, მაგალითად, საძოვრებით სარგებლობისათვის სოფ. მუხრანის გლეხობა ხენაში უნდა გამოსულიყო თავის გუთნებით („за это — игуლისнмеба საძოვრებით სარგებლობა должно во время пахания выставить в один день все то количество, какое будет у них сопряжено в это время“). ზოგჯერ თვით ივ. მუხრანბატონი სთავაზობდა მათ თავის უცხოური სისტემის გუთნებს, მაგრამ ეს, როგორც ჩანს, მხოლოდ ცდა იყო, რასაც აფერხებდა კვლავ დაქირავებული მუშახელის სიმცირე და სიძვირე. კაპიტალისტური სისტემის წესი არსებობდა თიბვაში, ნაწილობრივ მკაში და მევენახეობა-მებაღეობაში. მაგრამ აქაც, როგორც შემდეგში დავინახავთ, ბატონყმური მეურნეობის გვერდით არსებობდა კაპიტალისტური საწარმო—ღვინის ქარხანა და სავაჭრო სახლი³¹.

ამრიგად, ი. მუხრანბატონის მეურნეობაში ბატონყმური სისტემის ნაშთების გვერდით არსებობდა კაპიტალისტური სისტემის დამახასიათებელი ნიშნები. ეს უკანასკნელი ძალიან ნელა, მაგრამ მაინც შესამჩნევად იჭრებოდა სოფლის მეურნეობის ყველა დარგში. ეს მკვეთრად, უფრო მეტიც, აშკარად ჩანდა მევენახეობა-მეღვინეობაში, სა-

29 ლენინი, თხზ., ტ. III, გვ. 223.

30 იქვე, გვ. 211.

31 კ. ჩარკვიანი, მეღვინეობის მდგომარეობა რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში, „საქართველოს კომუნისტი“, 1958, № 11.

დაც მას — კაპიტალისტურ საწყისებს, უკვე უპირატესობა ჰქონდა მოპოვებული.

მუხრანის მევენახეობა-მეღვინეობაზე მრავალი სტატია და წერილი იბეჭდებოდა XIX ს. პრესასა და ლიტერატურაში. მთელ იმპერიაში იყო ცნობილი ივ. მუხრანბატონის მეურნეობა და მისი წარმოების ახლებური სისტემა, რომელიც უმეტესად გამოყენებული იყო ღვინის წარმოებაში. მუხრანის მეურნეობას ბევრი მნახველი და მიმბაძველი ჰყავდა. თვითონ ივ. მუხრანბატონი ცდილობდა, კიდევ უფრო გაეზარდა მეურნეობა, რათა აქ დამზადებულ ღვინოებს ფართო გასავალი ჰქონოდა როგორც რუსეთის იმპერიაში, ისე მის საზღვრებს გარეთ.

მუხრანის მევენახეობა-მეღვინეობის შესახებ ვრცელი აღწერილობა დაგვიტოვა ცნობილმა ქართველმა მწერალმა იონა მეუნარგიამ. იგი, როგორც აღწერიდან და სხვა წერილებიდან ჩანს, ივ. მუხრანბატონის ახლობელი და მისი მეურნეობის ხშირი სტუმარი ყოფილა. მასვე ეკუთვნის მეურნეობის ხარჯთაღრიცხვა, რომელიც 1886 წელს შეუდგენია. ამ დროისათვის მუხრანის მეურნეობა წარმოადგენდა ეკონომიურად ძლიერსა და შესანიშნავი ღვინოების დამამზადებელ წარმოებას, რომლის შემოსავალი 1886 წლისათვის უდრიდა 244.700 მანეთს.

როგორც ცნობილია, ივ. მუხრანბატონმა ბევრი დრო მოანდომა მიწების შემოერთება-შემომტკიცებას, რომელიც შემდეგშიაც არ შეუწყვეტია. საარქივო საბუთები, მოყოლებული XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან 90-იან წლებამდე, სავსეა მუხრანბატონზე საჩივრებით, მის მიერ მიწების მიტაცების, სხვისი ნაკვეთების მითვისებისა და სხვა ძალმომრეობის შესახებ.

ივ. მუხრანბატონის ვენახების საერთო ფართობი შეადგენდა 400 დეკეტ. თითოეულ დეკეტინაზე მოდიოდა 200 ვედრო ღვინო. ეს ვენახები მდებარეობდა თბილისის, გორისა და ღუშეთის მაზრებში: სოფ. მუხრანში, საზღვდგინიძეოში, დამპალოში, ძალისში, ყურისუბანში, საფურცლეში, ჩონგილარში, ოკამში, ნაქულბაქევში, დილომში, ვეძისში, ნიჩხისსა და ხანდაკში.

მეურნეობის მთავარ პუნქტებს წარმოადგენდა მუხრანი და დილომი, სადაც მდებარეობდა ღვინის მთავარი საწყობები. მუხრანში ჰქონდა, აგრეთვე, სამსართულიანი საცხოვრებელი სახლი, ღვინის საწარმოო და სარდაფი.

პირველი სამეურნეო ღონისძიება, რომელიც მან ჩაატარა მეურნეობაში, იყო ვენახების გადახალისება, სავენახე მიწების განოყიერება და ახალი ვენახის გაშენება.

ასევე იზრუნა მან ღვინის შესანახი კურკლის შექმნაზე ფიცრის ნაკლებობის გამო მეურნეობაში არ ამზადებდნენ კასრებს, ამიტომ ივ. მუხრანბატონმა ყირიმში შრაიდერს შეუკვეთა 50 000 კასრი, რომელიც ერთად მოიცავდა 10 000 ვედროს. ამ კასრების შექმნას 6 000 მან. დაუჯდა³². ახალ სავენახე მიწებს იგი განსაკუთრებული პირობებისა და ადგილმდებარეობის გათვალისწინებით არჩევდა. სავენახე მიწები ნოყიერი და აუცილებლად მზიანიც უნდა ყოფილიყო, ამიტომ უმთავრესად სამხრეთს ირჩევდნენ, ხოლო მთიან ადგილებში ისეთ მიწებს შეარჩევდნენ, რომლებიც ირგვლივ შემოფარგლული იყო კლდეებით, რაც ხელს შეუწყობდა მზის სითბოს ხანგრძლივ შენარჩუნებას.

ყოველ ახალ ნაკვეთს ჯერ ანოყიერებდნენ, შემდეგ იწყებდნენ მის დამუშავებას: მთელი სავენახე მიწა მოიხენებოდა 5 ვერშოკის სიღრმეზე. რასაც მოჰყვებოდა გაფხვიერება (парыхление) 1 ვერშოზე. ამ მუშაობის ჩასატარებლად გამოჰყავდათ ყველაზე ღონიერი მუშები. მიწის ასეთი დამუშავების შედეგად ვაზის ძირები ღრმად ინერგებოდა, რაც ხელს უწყობდა ატმოსფერული ნალექებით მიწის გაჟღენთვას და ტენიანობას. ვაზის ძირები ირგვებოდა სიმეტრიულად, მათ შორის მცირე მანძილის დატოვებით, სადაც უნდა გაველო ახალი სისტემის ვიწრო გუთანს, რომელიც გაასუფთავებდა მიწას სარეველა ბალახებისაგან. გუთანში შებმული იყო ერთი ცხენი. ივ. მუხრანბატონის მეურნეობის მნახველი და აღმწერი ძუბენკო შენიშნავს, რომ ეს ვიწრო გუთანი ათ მუშას მაინც სცვლიდა.

მაგრამ სხვა ამბავი იყო ვენახის ძირების გარშემო სარეველა ბალახებისაგან მიწის გაწმენდა, რაც უფრო ფაქიზ მუშაობას მოითხოვდა. ამას კი აკეთებდნენ თოხით, ისე რომ არ დაზიანებულიყო ვაზის ძირები. მთელი ზაფხულის განმავლობაში ვენახები ირწყვებოდა ორჯერ. უკვე გაზრდილ ვაზებს ამაგრებდნენ საამისოდ დამზადებულ სარებზე, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებული იყო მავთულით. მოსავლის აღება ხდებოდა 15 ოქტომბერს, ხანდახან უფრო გვიან, ეს დამოკიდებული იყო ამინდზე, ყურძენი იკრიფებოდა ხარისხის მიხედვით; მაგალითად, იყო ყურძენი, რომელც არ იკრიფებოდა მანამ, სანამ არ დაჰქვებოდა, საიდანაც დაყენებული ღვინო ყველაზე საუკეთესოდ ითვლებოდა ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში.

ვიდრე ყურძნის კრეფას შეუდგებოდნენ, მთავარი მეღვინე საცდელად დაწურავდა ყურძნის მტევანს და ამოწმებდა ტკბილის შემა-

³² Диккенсон, Виноделие И. К. Багратион-Мухранского, 1880, г. Тифлис.

დგენლობას, მის შაქრიანობას, ე. ი. შეიძლებოდა თუ არა რთველი დაწყება.

დახარისხებული ყურძენი ურმებით მიდიოდა დასაწურად საწარმოში, სადაც ერთხელ კიდევ ხდებოდა ყურძნის გადარჩევა.

თუ ყურძენი ნაწვიმარი იყო, მაშინ საჭირო იყო მისი გაშრობა, რისთვისაც ანთებდნენ საამისოდ მოწყობილ ღუმელებს, რომლის ტემპერატურაზე მარცვლებში დაგროვილი წვიმის წყალი ამოშრებოდა. ასე გაშადებული ყურძენი იყრებოდა უზარმაზარ რეზერვუარში, რომელსაც შიგ ჰქონდა მუხისაგან გაკეთებული ბადე. ბადეში გადიოდა მარცვლები და ყუნწები ზევით რჩებოდა. ყუნწებს ამორებდნენ ქაქას, რადგან ის ღვინოს მწკლარტე გემოს აძლევდა, რაც არ ახასიათებდა ევროპულ ღვინოებს. ეს რეზერვუარი მთლიანად მოცემენტებული იყო და მისი ყურძნით ავსების შემდეგ მოძრაობას იწყებდა ფარცხი (присилка), რომელიც ფრთხილად სჭყლეტდა მარცვლებს, რათა ყურძნის კურკები მთელი დარჩენილიყო და ტკბილისათვის გემო არ შეეცვალა.

დაწურული ტკბილი ისხმებოდა რონოდებზე შემდგარ ჭურჭლებში; ეს უკანასკნელი მიჰქონდათ სადღეღებელ ქვაბებთან, რომლებშიც ტკბილი გროვდებოდა და დუღდებოდა.

თეთრი ყურძნის ჭაჭა იქვე იწნეხებოდა თუჯის წნეხებში, რომლებიც სახელურის საშუალებით მოძრაობაში მოჰყავდა ერთ მუშას. თეთრი ყურძნის ტკბილი ასადუღებლად ისხმებოდა 120 ვედრიან კასრებში. შავი ყურძნის ტკბილს კი ჭაჭასთან ერთად ასხამდნენ განსაკუთრებულ ქვევრებში. მას არ ამორებდნენ ქაქას, რადგან წითელი ღვინო ქაქისაგან იღებს განსაკუთრებულ გემოსა და ფერს. ეს ხის ქვევრები, რომლებშიაც ყურძნის ტკბილი ისხმებოდა, ზევით ვიწროვდებოდა, გერმეტულად იხურებოდა და გარკვეული ტემპერატურის ქვეშ იმყოფებოდა. დუღილის რეგულაციისათვის და მისი გაგებისათვის ქვევრებს ჰქონდა სათანადო მოწყობილობა, რომლის საშუალებით თვალყურს ადევნებდნენ დუღილის პროცესს.

დეკემბერში ხდებოდა ღვინის პირველი გადაღება, დარჩენილი სითხე მიჰქონდათ სპირტის გამოსახდელ ქარხანაში, ხოლო მეორე გადაღება კი მარტში ან აპრილში, როცა ღვინო მზად იყო, მეღვინე ამოწმებდა მის ხარისხიანობას და მარტში გადაღებული ღვინო სარდაფებში ავვისტომდე რჩებოდა, ვიდრე ხელახალი გადაღება იქნებოდა საჭირო. გადაღების დროს ხდებოდა ნაკლები კასრების შევსება.

ამგვარად მოწეული და დაყენებული ღვინო მზად იყო გასაყიდად მხოლოდ ორი წლის შემდეგ, თეთრი ღვინო სუფთავდებოდა თევზის წებოთი, წითელი კი ქელატინით, რის შემდეგაც ღვინოები გამჟვირ-

ვალე ხდებოდა. ყოველივე ამის შემდეგ რჩებოდა მხოლოდ ღვინის სიმშრალის დადგენა საამისოდ არსებული ხელსაწყოების საშუალებით.

ღვინის საბოლოო ხარისხიანობის შემოწმების დროს მიღებული ღვინის ხარისხი არ უნდა ყოფილიყო განსხვავებული ადრე დადგენილი და მიღებული ხარისხისაგან, თუ მოხდებოდა ისე, რომ ახლად მიღებული ღვინის ხარისხი განსხვავდებოდა დადგენილი ხარისხისაგან, მაშინ მას ათანაბრებდნენ საერთოდ მიღებულ ხარისხთან.

ასევე კარგად იყო მოწყობილი ღვინის შესანახი მთავარი სარდაფები მუხრანსა და დიღომში. მუხრანის ღვინის სარდაფს ეჭირა 804 კვ. საყენი მიწის ფართობი და იტევდა 100 ათასამდე ვედრო ღვინოს. მთავარი სარდაფი შედგებოდა ოთხი განყოფილებისაგან. ამათგან პირველი განყოფილება წარმოადგენდა ქართულ მარანს, რომელშიც 10 ქვევრი იდგა და აქ ღვინოს ქართული წესით აყენებდნენ³³. სხვა დანარჩენ განყოფილებებს, თითოეულს ცალ-ცალკე, თავისი დანიშნულება ჰქონდა და სათანადო მოწყობილობით იყო აღჭურვილი, რაც საჭირო იყო ღვინის ევროპულ წესზე დასაყენებლად. მაგალითად, აქ ნახავდით ღვინის დასაწმენდ ხელსაწყოებს, ჰოლანდიურ ფილტრატს, რომელიც ღვინოს თხლესა და ნალექისაგან სწმენდა, ფეხის მანქანას, რომლის საშუალებით ბოთლები ირეცხებოდა, მრავალსახეობის საქაჩავეებს და სხვ.

სარდაფის მეორე შენობა შედგებოდა სამი განყოფილებისაგან, რომლებშიც სხვადასხვა ზომისა და მოცულობის მქონე სადუღებელი კასრები იდგა. აქ ხდებოდა ღვინის დაწურვა, კასრებში ჩასხმა და დუღება, აქვე იყო ჭაჭის საწნეხი, რომელთანაც ჭაჭა მოჰქონდათ ყუთებით დატვირთული რონოდებით.

გარდა მუხრანისა და დიღმის მთავარი სარდაფებისა, სარდაფები იყო აგრეთვე დამბალოსა და ხანდაკში.

ივ. მუხრანბატონი, ივანე ოქრომჭედლისშვილისადმი გაგზავნილ წერილში წერდა, რომ მას მოეპოვება სხვადასხვა ხარისხის — სოგორც ევროპულად, ისე ქართულად დაყენებული ღვინოები და აღნიშნავდა მათ რაოდენობას. 1888 წლისათვის მას ჰქონია სოფ. მუხრანში — 48000 ვედრო, დიღომში — 29991 ვედრო, აქვე ქართულ ქვევრებში — 18,5 საპალნე. სოფ. ხანდაკში — 1540 ვედრო, თბილისის სარდაფსა და მალაზიაში 1814 ვედრო, სულ 54984 ვედრო ღვი-

³³ Диккенсон, Виноделие И. К. Багратион-Мухранского, Тифлис, 1880.

ნო. გარდა ამისა, ივ. მუხრანბატონს ღვინოები ჰქონდა მოსკოვის ღვინის სარდაფებშიც³⁴.

ივ. მუხრანბატონი არ კმაყოფილდება არსებულით. მისი პროექტი ითვალისწინებდა სარდაფების ფართობების გაზრდასა და წარმოების გადიდებას. ამისათვის შენდებოდა ახალი სარდაფი, რომელიც ძველ სარდაფთან შეერთებული იქნებოდა მიწისქვეშა გვირაბით და რკინიგზით. ეს ახალი სარდაფი დაიტევდა 96000 ვედრო ღვინოს. საერთოდ სარდაფებში დაცული იყო ერთნაირი ტემპერატურა, წარმოებდა ვენტილაცია და განათებული იყო ელექტრონით. ცალკე არსებობდა ახალი ღვინის სარდაფი, საიდანაც გასაყიდად გამზადებული ღვინო გაჰქონდათ კიდევ სხვა შენობაში. ღვინის სარდაფიდან ასი ნაბიჯის დაშორებით მოთავსებული იყო სპირტის გამოსახდელი ქარხანა, სადაც ჰაქისაგან და ღვინის ნარჩენებისაგან აყენებდნენ 950 სიმაგრის სპირტს და აგრეთვე კონიაკს.

ქარხნის ახლოს მოთავსებული იყო უკვე საკუთარი კასრების დასამზადებელი სახელოსნო და საზეინკლო. ორივე სახელოსნოს განაგებდა მთავარი მეკასრე, ტომით რუსი; საერთოდ მეურნეობაში იყვნენ, როგორც ქართველები, ისე რუსები; კასრების დასამზადებელი ხე-ტყე—მუხა შემოდიოდა იმერეთიდან და კახეთიდან. ჩვეულებრივ კასრების ზომად მიჩნეული იყო 20 ვედროდან დაწყებული 350 ვედრომდის, სადღუღებელი ხის ქვევრები შეიცავდა 100—600 ვედროს. გასაგზავნი ღვინის კასრები იტევდა მხოლოდ 20 ვედროს, რადგან დიდი მოცულობის კასრები უხერხული იყო სამგზავროდ.

დიდი ყურადღება ექცეოდა კასრების დასუფთავებასა და ღვინის ჩახსმისათვის მათ სათანადოდ გამზადებას. ამისათვის ახალ კასრებს გამორეცხავდნენ და გამოწმენდნენ ხოლმე იმ კარების საშუალებით, რომელიც კასრებს ძირზე ჰქონდა დატანებული. ამ კარებით მრეცხავი თავისუფლად შედიოდა და ასუფთავებდა ამ უზარმაზარ კასრებს, პატარებს კი რეცხავდნენ სპეციალურად მოწყობილი დაზგების საშუალებით. ამავე კასრებს, გარეცხვის შემდეგ, გამოწვავდნენ გოგირდით, რომ ღვინოს სოკო არ გასჩენოდა.

მთავარი მეღვინის სახლთან არსებობდა ლაბორატორია, რომლის აშენების პროექტს მოიხსენიებს დიკენსონი თავის 1880 წელს გამოცემულ ბროშურაში და შენიშნავს, რომ ლაბორატორია ხელს შეუწყობს მეღვინეობის განვითარებას ამ მხარეში და აქ წარმოებული

³⁴ ივ. მუხრანბატონის წერილი ილია ოქრომჭედლოშვილისადმი 1888 წ. — ლიტმუზეუმის არქივი.

სამუშაოები შემოწმებული და გამოკვლეული იქნება მეცნიერებათა აკადემიის მიერ, რაც შემდეგ გამოქვეყნდება პრესაში³⁵.

ამ ლაბორატორიაში ამოწმებდნენ ღვინოს, ირკვევდნენ შაქრიანობას და ადგენდნენ საბოლოო ხარისხიანობას. ამას აკეთებდა მთავარი მეღვინე, რომელსაც, რასაკვირველია, ჰყავდა დამხმარე მეღვინეებიც — თანაშემწეები, რომლებიც თვალყურს ადევნებდნენ მეურნეობის წარმოების საქმეს, მუშიდან დაწყებული მებაღემდე.

მევენახეობა-მეღვინეობის შესწავლისა და გავრცელების საქმეს ხელს უწყობდა მუხრანში არსებული სამეურნეო სკოლა, რომელშიც 10 მოწაფე ითვისებდა. გათვალისწინებული იყო სასკოლო შენობის აგება, რაც საშუალებას მისცემდა მოწაფეთა რიცხვის გაზრდას. მოწაფეები პრაქტიკულად ეცნობოდნენ მეღვინეობის წარმოებას სარდაფებსა და ლაბორატორიაში. მოწაფეებს შორის იყვნენ საშუალო განათლების მქონენი, თავადაზნაურთა ოჯახიდან გამოსულნი, რომელთაც შინაური განათლება ჰქონდათ მიღებული, და აგრეთვე გლეხობის წარმომადგენლები. პირველ 2—3 წელიწადს მოწაფეები ცხოვრობდნენ და სწავლობდნენ მეურნეობის ხარჯზე, ხოლო ამ ვადის გასვლის შემდეგ ისინი იღებდნენ ჯამაგირს 15—20 მან. თვეში. მათ ჰქონდათ ცალკე შენობა, სადაც ისინი ცხოვრობდნენ, მაგრამ სადილობდნენ მუშებთან ერთად.

ასეთი იყო საერთო სურათი მეურნეობის წარმოებისა, რომელიც უფრო და უფრო იზრდებოდა და ვითარდებოდა, რასაც ნათლად დავინახავთ, როცა გავცნობით მეურნეობის ხარჯებსა და ღვინით ვაჭრობის საქმეს.

მეურნეობის ხარჯები იყო შემდეგი:

დაქირავებული მუშახელი	— 44000 მან.
ყურძნის მკრეფავებისა და მეღვინეების დაქირავება	— 3000 მან.
სარები ბაღების ყოველწლიური რემონტისათვის, თითო	—
	1 კაბ. — 10664 მან.
ყურძნის მოზიდვა	— 1 200 მან.
ჯებირების შეკეთება	— 400 მან.
სპირტის გამოხდა და რატიფიკაცია	— 800 მან.
აქციზი	— 2367 მან.
ღვინის წარმოების ადმინისტრაცია	— 13400 მან.
ვაჭრობის ადმინისტრაცია	— 16 446 მან.

³⁵ Диккенсон, დასახ. შრ., გვ. 28.

ღვინის გატანა 1 ვედრო — 80 კაპ.	— 24 000 მან.
კასრი	— 7 000 მან.
ს უ ლ	— 121 423 მან.

მეურნეობის შემოსავალი 1886 წელს, როგორც აღვნიშნეთ, იყო 244 700 მან., აქედან ხარჯი — 123 700 მან.; 244 700 მან. — 123 700 მან. = 121.423 მან. მოგება. მოგების ამ თანხას გამოაკლდებოდა ძირითადი და საბრუნავი კაპიტალის პროცენტები.

ივ. მუხრანბატონის ძირითადი კაპიტალი იყო როგორც მოძრავი, ისე უძრავი ქონება.

უძრავ ქონებაში შედიოდა:

სოფ. მუხრანში: 400 დესეტ. ვენახი, 1 დესეტ. — 3000 მან.
სულ — 1 200 000 მან., 2.500 დესეტ. მიწა ბაღების გასაშენებელი: 1 დესეტ. — 300 მან. სულ 750 000 მან., სახლი ეზოთი და შენობებით, არხითა და სარდაფით, რომელიც იტევდა 100 000 ვედრო ღვინოს — 250 000 მან.

ცემენტის შენობა, სადაც ღვინო მზადდებოდა — 15 000 მან.
ღვინის დამამზადებელი ორთქლის ქარხანა — 3 000 მან.
სპირტის დამამზადებელი ორთქლის ქარხანა — 2 000 მან.
საორთქლე განყოფილება — 1200 მან.

სახელოსნო — 1000 მან.
სოფ. დილომში ღვინის შესანახი საწყობი — 25 000 მან.
ღვინის დამამზადებელი ქარხანა — 1000 მან.
სულ — 2 248 200 მან.

მოძრავი ქონება:

სოფ. მუხრანში: ღვინის საღებელი თავისი კასრებითა და ქვევრებით, წნეხებითა და სხვა მოწყობილობით — 23 000 მან.
კასრები 20 000 ვედრო ღვინისათვის — თითო ვედრო 35 კაპ.
სულ 17 500 მან.

ლაბორატორია — 1800 მან.
კასრების გასაკეთებელი სახელოსნო — 50 000 მან.
სოფ. დილომში ხის ქვევრები — 4 800 მან.
კასრები — 2 800 მან.
სულ — 54 900 მან.
მთელი ქონება — 2 303 100 მან.

მეურნეობაში შემოსულ მოგებას (121.423 მან.) გამოაკლდებოდა პროცენტები სავაჭრო სახლის აგენტებისა, ძირითადი და საბრუნავი

კაპიტალისა (ძირითადი კაპიტალი — მეურნეობა საბრუნავი — შესატანი ფული), ამის შემდეგ დარჩენილი თანხა ნაწილებოდა თანაბრად სავაჭრო კომპანიის წევრებს შორის.

ვიღრე ივ. მუხრანბატონის ღვინოების გატანისა და ვაჭრობის წარმოების საქმეს შევეხებოდეთ, მანამდე ზედმეტი არ იქნება განვიხილოთ მოკლედ, რა მდგომარეობაში იყო ღვინით ვაჭრობა რუსეთის იმპერიაში და რა მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ღვინოებს ამ საქმისათვის.

რუსეთის ხელისუფლება ცდილობდა, შეემცირებინა ღვინოების შემოტანა უცხოეთიდან და მასზე მოთხოვნილება დაექაყოფილებინა ქვეყნის შიგნითვე მოწოდებული ღვინოებით, მაგრამ ეს არც ისე ადვილი იყო ამ აგრარულ ქვეყანაში, სადაც ყოველგვარი წამოწყება დასაწყისშივე ხვდებოდა დაბრკოლებას. ხშირად გადაულახველი რჩებოდა და ანდა არსებული პირობების სიძნელისა გამო ვაივაგლახით სანახევროდ აღწევდა მიზანს.

პირობების სიძნელე მდგომარეობდა იმაში, რომ რუსეთში კაპიტალისტური ურთიერთობის ნელი განვითარების გამო ყოველი ახალი წამოწყება განიცდიდა მარცხს ანდა ჩამორჩენას. კაპიტალის უქონლობა, მუშახელის სიჭვრეტე, აი, ის ძირითადი მიზეზები ამა თუ იმ წარმოების წარუმატებლობისა, რასაც ხშირად აღნიშნავენ თვით რუსი მოხელეები და მწარმოებლები.

იმისათვის, რომ ღვინით ვაჭრობის წარმოება განვითარებულიყო რუსეთში, რუსეთის ხელისუფლებას საჭიროდ მიაჩნდა უცხოელი კაპიტალისტების მოყვანა, სანიმუშო ფერმების მოწყობა, ღვინის დაყენებისა და ტრანსპორტირების გაუმჯობესება, რათა ამით უზრუნველყოფილიყო რუსეთის ბაზრების ქართული ღვინოებით მომარაგება. ჯერ კიდევ 30-იან წლებში რუსეთი შემოტანილი ღვინისათვის უცხოეთის სახელმწიფოებს უხდიდა ყოველწლიურად 10 მილ. მანეთს ოქროთი³⁶. რუსეთის ხელისუფლება დაინტერესებული იყო იმით, რომ იმპერიის შიგნით ღვინოების წარმოება ევროპულ წესზე დაეყენებინა, რადგან ასე დამზადებული ღვინოები ღიდ გასაყალს მოიპოვებდნენ როგორც რუსეთში, ისე მის საზღვრებს გარეთ.

კავკასია ითვლებოდა ერთ-ერთ ღვინის მწარმოებელ ძირითად მხარედ რუსეთში. მთავარი ცენტრი ღვინით ვაჭრობისა იყო თბილისი, სადაც საშუალოდ 1883—1893 წლებში 2 მილ. ვედრომდე ღვინო

³⁶ პ. გუგუშვილი, მკვლევარობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში 1801—20 წწ., ეკ. ინსტ. შრომები, ტ. V, 1951.

შემოდოდა³⁷. ღვინის გაყიდვა წარმოებდა სარდაფებში, ღუქნებში; სააქციზო მეთვალყურეობის ქვეშ. მსხვილ ფირმებად ითვლებოდა: ჯორჯაძის, ივ. მუხრანბატონის, პ. მაკაროვის, კუხანოვის, კახელი მემამულეების — აბამელიძის, ფრიდონოვისა და დიკენსონის, ანდრონიკაშვილის, შერემეტიევის, ვაჩნაძისა და სხვ. ფირმები. ამათგან ჯორჯაძეს, მაკაროვს, შერემეტიევსა და მუხრანბატონს ჰქონდათ ღვინის სარდაფები, სადაც შეიძლებოდა ღვინის ხანგრძლივად შენახვა.

ამ ფირმების ყველა მებატრონე არ აწარმოებდა ღვინის დაწურვასა და დაყენებას, ბევრი მათგანი ვენახის პატრონთან გარკვეული ხელშეკრულების დადებით აწარმოებდა უკვე მიღებული ღვინის შესყიდვას. ერთადერთი ივ. მუხრანბატონი ყიდდა თავისი საკუთარი ბალ-ვენახებიდან დაყენებულ ღვინოს.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ღვინით ვაჭრობას ჩარჩული ხასიათი მიუღია, რაც დაკავშირებული ყოფილა თავის მხრივ ღვინის გაყალბებასთან. როგორც ტიმოფეევი, ისე ძუბენკო და სხვებიც აღნიშნავდნენ ამ ამბავს და მწარმოებლებს მოუწოდებდნენ ამხანაგობებად გაერთიანებისაკენ, რაც უზრუნველყოფდა მაღალი ტექნიკით იაფ, ამტანობის მქონე სუფრის ღვინოების დამზადებას, რომლებიც გასაყალს ჰპოვებდა რუსეთში; ამხანაგობებად უნდა გაერთიანებულიყვნენ, აგრეთვე, გლეხები, რომელთაც კრედიტს გაუხსნიდა სახელმწიფო, რითაც მათ საშუალება ეძლეოდათ, გაეუმჯობესებინათ ღვინის წარმოება.

ჯერ კიდევ 1850 წელს მოსკოველი ვაჭარი სტეფანე ეზოვი მოითხოვდა, რომ მთავრობას მიეცა მისთვის ქართული ღვინოებით ვაჭრობის უფლება. ეზოვი აღნიშნავს ქართული ღვინოების ღირსებებს, რომლებიც არაფრით არ ჩამოუვარდებიან საფრაგეთის — ბურგუნდიისა და ბორდოს ღვინოებს. ქართული ღვინოების ფასს, ეზოვის აზრით, სცემდა ის, რომ ძნელი მოსაწოდებელი იყო ტერიტორიალური სიშორის და უგზოობის გამო. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ეზოვი თანახმა იყო ევაჭრა ამ ღვინოებით პეტერბურგსა და მოსკოვში³⁸, რუსეთის ხელისუფლებას არც თუ მაინცდამაინც მოსწონდა ეზოვის თაოსნობა ამ საქმეში, რადგან ქართული ღვინოების აქციზის გადახდის გარეშე გაყიდვა დასცემდა ყირიმისა და დონის ღვინოების ფასს, რომლებიც აქციზით იყიდებოდა. ეზოვმა მაინც მიაღწია თავის მიზანს და 1851 წლის იანვრიდან მას ნება მიეცა, გაეხსნა მოსკოვსა და პეტერბურგში ღვინის სარდაფები, სადაც ვაჭრობა იწარმოებდა მხოლოდ კავკასიური ღვინოებით. 1851 წელს თბილისელი მოქალაქე ვინმე მამიკონოვი მოითხოვდა

37 Тимофеев, С. Н. Сбыт кавказских вин, 1895, стр. 43.
38 ЦГИАЛ, ф. 1263, д. № 23.

ამავე პირობების საფუძველზე ეზოვის მსგავსად კავკასიურ რეგიონებში
 ბით ვაჭრობის ნებართვის მოსკოვში³⁹.

ამრიგად, რუსეთის ხელისუფლებისათვის სავსებით ცხადი იყო ქართული ღვინოებით ვაჭრობის სარფიანობა და მით რუსეთის ბაზრების დაკმაყოფილება-უზრუნველყოფა. ამიტომაც ცდილობდა სხვადასხვა ღონისძიებებით ღვინის წარმოების გაუმჯობესებასა და მოწოდების გაადვილებას, რასაც ხელს შეუწყობდა რკინიგზების მშენებლობა, ღვინის შესანახი ჭურჭლის გაუმჯობესება და სხვ.

ივ. მუხრანბატონმა ყველაფერი გამოიყენა იმისათვის, რომ მაღალხარისხიანი ღვინო მიეღო და მის მიერ ევროპულ წესზე დაყენებულ ღვინოებს გასავალი მოებოვებინათ არა მარტო რუსეთში, არამედ ევროპაშიც. მისი ღვინოები იყიდებოდა როგორც ცალკეობით, ისე ბითუმად შემდეგ ქალაქებში: თბილისში — გოლოვინის პროსპექტზე, მოსკოვის ორ მაღაზიაში ტვერსკისა და მისანციკის ქუჩებზე და პეტერბურგში „ბოლშაია მორსკაიას“ ქუჩაზე.

ღვინოებზე დაწესებული ფასი სხვადასხვა იყო მისი ხარისხიანობის მიხედვით.

I ხარისხის ღვინო ვედრო ღირდა	16 მან.
II " " " " "	9 მან. 60 კაპ.
III " " " " "	4 მან. 80 კაპ.

აქედან საშუალოდ ფასი ერთი ვედრო ღვინისა იყო 8 მან. ღვინოები იგზავნებოდა სად. ქსნიდან ბათუმში, აქედან მოსკოვსა და პეტერბურგში. სადგურ ქსნამდე ღვინოები მოჰქონდათ ურმებით, ასევე ურმებით ჩაჰქონდათ თბილისში (სად. ქსნიდან თბილისამდე 38 ვერსი იყო).

- ერთი ვედრო ღვინის გადატანა ღირდა:
- მუხრანიდან ქსნამდე — 3¹/₂ კაპ.
- მუხრანიდან თბილისამდე — 6¹/₂ კაპ.
- ქსნიდან ბათუმამდე — 22 კაპ.
- ბათუმიდან ოდესამდე — 20 კაპ.
- ბათუმიდან სევასტოპოლში — 18 კაპ.
- სევასტოპოლიდან მოსკოვში — 45 კაპ.
- მოსკოვიდან პეტერბურგში — 42 კაპ.

ასე რომ, 1 ვედრო ღვინის გატანა ოდესამდე ჯდებოდა 47 კაპ. მოსკოვამდე — 90 კაპ., პეტერბურგამდე — 132 კაპ., თბილისამდე — 6,5 კაპ.

³⁹ ЦГИАЛ, Ф. 1263, д. № 23.

ღვინის შესანახი ჭურჭელი მზადდებოდა მუხრანსა და თბილისში არსებულ საკუთარ სახელოსნოებში, ბოთლებს კი იძენდნენ თბილისსა და მოსკოვში. თბილისში ბოთლი ღირდა — 8 კაპ. მოსკოვში — 6 კაპ. ქვევრი ჯდებოდა 70 მან., კასრები მოცულობის მიხედვით სხვადასხვა ღირებულების იყო: 20-ვედროიანი კასრი ღირდა 8 მან., 40-ვედროიანი — 15 მან., 100-ვედროიანი — 35 მან., 500-ვედროიანი — 175 მან. და 1000-ვედროიანი — 350 მან.

მოსკოვიდან პეტერბურგში ღვინო იგზავნებოდა ბოთლებით, რადგან პეტერბურგში მხოლოდ 1886 წელს გაიხსნა ღვინის სარდაფი. ამით აიხსნებოდა მოსკოვიდან პეტერბურგში ღვინის გაგზავნის სიძვირე.

გარდა რუსეთისა, ივ. მუხრანბატონი აგენტების საშუალებით ღვინოებს აგზავნიდა პოლონეთში — ვარშავასა და სხვა ქალაქებში. 1897 წელს დადებული სავაჭრო ხელშეკრულება ივ. მუხრანბატონსა და პოლონეთის ღვინით მოვაჭრე აგენტებს შობერსა და ზავატსკის შორის ითვალისწინებდა როგორც ქ. ვარშავაში, ისე სხვა ქალაქებში ვაჭრობას სამი წლის ვადით. ერთი წლის განმავლობაში ამ სავაჭრო კომპანიის აგენტებს — შობერსა და ზავატსკის ივ. მუხრანბატონისაგან უნდა შეესყიდათ 10 ათ. მანეთის ღვინო. ივ. მუხრანბატონი სად. ქსანში ღვინოს ჩააბარებდა კომპანიის აგენტს. თუ ერთი წლის განმავლობაში არ შეისყიდდნენ ღვინოებს, ხელშეკრულებას ძალა ეკარგებოდა. შეკვეთის დროს შობერი და ზავატსკი თანხის მეოთხედს უგზავნიდნენ ივ. მუხრანბატონს, ხოლო ღვინოების გაგზავნის შემდეგ ეს უკანასკნელი დანარჩენ თანხას ღებულობდა. პოლონეთში ღვინოების გავრცელებისა და ვაჭრობის წარმოებისათვის ივ. მუხრანბატონი შეღავათებს აწესებდა მათზე. პირველი ხარისხის ღვინოს, რომელიც ვედრო 16 მანეთად ფასობდა, იგი თმობდა 11 მან. 20 კაპ., მეორე ხარისხის ღვინოს, რომელიც იყიდებოდა ვედრო 9 მან. 60 კაპ. — 7 მან. და მესამე ხარისხისას, შეფასებულს 4 მან. 80 კაპ. — 4 მან. 24 კაპ. ივ. მუხრანბატონს თავისი ფირმის წარმომადგენლად პეტერბურგში ჰყავდა ილია ოქრომჭედლიშვილი, რომლისადმი 1888 წელს მიწერილი წერილიდან ჩანს, რომ პეტერბურგში ღვინის ვაჭრობა წარმოებდა როგორც ბოთლებით, ისე კასრებით. „ბოთლებით ვაჭრობა იყოს იმ ფასებით, როგორც უკვე შერიგებული ხართ ტერმინთან с уступков 30% 20%“ — წერს ივ. მუხრანბატონი⁴⁰. ამავე წერილიდან ვგებულობთ, რომ პოლონელ აგენტებთან დადებული სავაჭრო ხელშეკრულება განხორციელებულა და პოლონელი მოვაჭრენი კმაყოფილნი დარჩენილან. იმავე პირობებს სთავაზობდა ივ. მუხრანბატონი პეტერბურგელ მოვაჭრეებს, რომელ-

40 ლიტერატურული მუხეუმის არქივი.

თაც ივ. მუხრანბატონის ღვინოები მოსწონდათ, მაგრამ მასზე უფროსი
 ბული ფასები ექვირებოდათ. ესენი იყვნენ ტატიანი, ბეკმანი, შიტი და
 ტურმინი.

თუ რა ღვინოები მზადდებოდა ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში,
 ამას ვგებულობთ ნიკო ხატისოვის აღწერიდან, აქ მზადდებოდა საფერა-
 ვი, რქაწითელი, თაკვერი, მწვანე, დამპალო, ვარდისფერი, მუხრანი და
 სხვ. ივ. მუხრანბატონი სთხოვდა ილია ოქრომჭედლიშვილს, ეცნობე-
 ბინა მისთვის ამ მოვაჭრეთა მიერ წარმოდგენილი ფასები და აგრეთვე
 თავისი აზრი ამის შესახებ⁴¹.

ივ. მუხრანბატონს არ დაუკლია ცდა იმისათვის, რომ თავისი ღვი-
 ნოები უფრო შორს, საფრანგეთში გაეერცვლებინა და თავისი წარმო-
 ებით დაეინტერესებინა ისეთი მსხვილი კაპიტალისტი, როგორიც იყო
 არონ როტშილდი.

ნიკო ნიკოლაძე ამის შესახებ პარიზიდან წერდა იონა მეუნარგიას,
 რომელსაც ნიკო ნიკოლაძისათვის, როგორც გავლენიანი პირისათვის,
 დაუვალვებია საქმის მოგვარება. წერილიდან ჩანს, რომ ნიკო ნიკოლა-
 ძე მონდომებით მოჰკიდებია დავალებულ საქმეს და იონას ატყობინებ-
 და: „მუხრანსკის საქმეზე დამიჯერე სრულებით საჭირო არ იყო ის დე-
 ზები, რომელსაც შენ მე მახვედრებ, უშენოთაც კარგად მესმის, რამ-
 დენადაც საჭიროა ჩვენი ქვეყნისათვის ამ საქმის ხეირიანად გარიგე-
 ბა“⁴². პარიზში იმ დროს ტარდებოდა სოფლის მეურნეთა კონგრესი
 და მთელი საფრანგეთის მამულის პატრონები და მეღვინეები იქ ყო-
 ფილან⁴³. ამავე წერილიდან ჩანს, რომ ვინმე ეტიენს ივ. მუხრანბატო-
 ნის ღვინოები გაუსინჯებია როტშილდისა და დეუშტებისათვის, რომ-
 ლებსაც თავის მხრივ ნაცნობებისათვის დაუღვეინებიათ და ყველანი
 აღტაცებულნი დარჩენილან ამ ღვინოების გემოთი და არომბიტთ.
 „მარტო ერთმა არონმა მიგინა ეს ღვინოები, — წერს ნიკოლაძე, —
 გროზად არა ღირანო. ეს გახლავს უმჯობესი ნიშანი, რომ როტშილდი
 ამ საქმეს აიღებს, არონს მარტო არ უნდა ბევრი ვთხოვოთ, სწორედ
 ასე აგინებდა ის ნავთის საქმესაც“⁴⁴. შემდეგ ნ. ნიკოლაძე შიშს გამო-
 თქვამდა საერთაშორისო მდგომარეობის გართულების გამო, რომ ომის
 მოლოდინში კაპიტალისტებს მილიონების გაღებისა ეშინოდათ, მაგ-
 რამ ყოველ შემთხვევაში როტშილდი გაზაფხულისათვის აპირებდა თა-

41 ლიტერატურული მუზეუმის არქივი.

42 ნ. ნიკოლაძის წერილი იონა მეუნარგიასადმი 1888 წ. ზუგდიდის სახ. ისტ-
 ეონ მუზეუმის შრ., 1947, თბილისი.

43 იქვე.

44 ნ. ნიკოლაძის წერილი ი. მეუნარგიასადმი, — ნ. ნიკოლაძის არქივი.

ვის სპეციალისტების გამოგზავნას, რომლებიც დაათვალისწინებდნენ ივ. მუხრანბატონის მამულებსა და ღვინის სარდაფებს. აქედან მათი დაბრუნების შემდეგ როტშილდი მიიღებდა გარკვეულ გადაწყვეტილებას. ივ. მუხრანბატონს ეტყობა ძალიან ეჩქარებოდა საქმის დაბოლოება, რასაც უკმაყოფილება გამოუწვევია ნ. ნიკოლაძის მხრიდან. იგი შენიშნავს, რომ ივ. მუხრანბატონს ჰგონია, „ამგვარი საქმის გათავება და ლობიოს ჭამა ერთია“⁴⁵. შემდეგი ვითარებიდან ირკვევა, რომ ივ. მუხრანბატონის ეკონომიას საქმე გაუფუჭებია და ეს საქმე აღარ განხორციელებულა „ეხლა ხომ ხედავ, — წერს ნიკოლაძე, — რომ ხანდახან ეკონომია მეტისმეტად საზარალო რამ გამოდის, ის ურჩევნოდ ივანეს რომ ასიოდე ცხვარი გაემეტებინა და გაეყიდა, ვინემ ის მომხდარიყო, რაც მოხდა“⁴⁶... ნ. ნიკოლაძე უკმაყოფილო დარჩენილა ამ საქმის მოუგვარებლობით და ივ. მუხრანბატონთან ურთიერთობით.

ივ. მუხრანბატონი მომავალში ფიქრობდა თავისი მეურნეობის კიდევ უფრო გაზრდა-გაფართოებას და საამისოდ ხარჯთაღრიცხვაც კი ჰქონდა შედგენილი. ამ პროექტის მიხედვით უნდა გაყიდულიყო 60 000 ვედრო ღვინო და 877 ვედრო სპირტი მხოლოდ საკუთარი ვენახებიდან, ხოლო გადამუშავებული 90 000 ვედრო ღვინისაგან 720 000 მანეთი და შამპანურის გაყიდვისაგან 460 000 მანეთი. შამპანური დამზადდებოდა პირველი და მეორე ხარისხის:

I ხარისხის 100 000 ბოთლი, თითო 2 მან. 50 კაპ. — 250 000 მან.

II ხარისხის 140 000 ბოთლი, თითო 1 მან. 50 კაპ. — 21 000 მან.

10 ათასი ვედრო ჭაჭის არაყისაგან დამზადებული კონიაკი — 130.000 მან.

ჭაჭისაგან დამზადებული 1555 ათ. ვედრო სპირტის გაყიდვით (ვედრო — 10 მან.) — 15550 მან.

750 ცალი კასრის გაყიდვა, რომელიც დაიცლებოდა ღვინის გაყიდვის შემდეგ თითო 3 მან. — 2250 მან.

სულ — 1 816 570 მან. შემოსავალი.

მეურნეობის წინანდელ ხარჯებს ემატებოდა ყურძნის ყიდვა, 120 000 ვედრო ღვინის მისაღებად — 1 ვედრო 2 მან. — 240 000 მან.

20 000 ვედრო შამპანური — 40 000 მან.

1 000 ვედრო ჭაჭის არაყი აქციზის გადახდით 1 ვედროზე 5 მან. — 50 000, 240 000 ბოთლის შექმნა თითო ბოთლი 8 კაპ., — 19 200 მან.

შამპანურზე გაწეული ხარჯები 15 000 მან.

45 ნ. ნიკოლაძის წერილი ი. მეუნარგიასადმი, ნ. ნიკოლაძის არქივი.

46 ი ქ ვ ე.

სპირტის გამოხდა 140 000 ვედროს რაოდენობით — 1 555 მან.
 გაწეული ხარჯები — 15000 მან.
 აქციზი — 4 200 მან.

ჭურჭელი კონიაკისა და შამპანურისათვის 12 800 მან.

კასრების გამოშვება, რომელიც შეიცავდა 150 000 ვედროს 35 კაბ.
 ვედროზე — 52 000 მან.

საწყობების მოწყობა ვარშავასა და ოდესაში — 3000 მან.

მუხრანში საწყობების აშენება 350 000 ვედრო ღვინისათვის —
 525 000 მან. კასრების ყიდვა ამ რაოდენობის ღვინისათვის — 1 225 000
 მან.

საბრუნავი კაპიტალი — 1 701 286 მან. 60 კაბ.

სულ — 2 486 786 მან. 60 კაბ.

ასე რომ, მეურნეობის შემოსავალი იქნებოდა:

საკუთარი ბაღებიდან — 488 770 მან.

დამზადებული ღვინისაგან — 1 327 800 მან.

სულ 1 816 570 მან.

გასავალი: საკუთარ ბაღებზე გაწეული ხარჯები — 62 432 მან.

ღვინის დამზადებაზე გაწეული ხარჯები — 565 755 მან.

ადმინისტრაცია — 56 100 მან.

ეპქრობა — 145 846 მან.

სულ 830 133 მან.

აქედან მოგების სახით დარჩებოდა 986 438 მან., რომელსაც გამო-
 აკლდებოდა 10%. სავაჭრო აგენტებისა, დარჩებოდა — 887 794 მან. 20
 კაბ. ამ თანხას თავის მხრივ გამოაკლდებოდა 60% ძირითადი კაპიტალის
 და საბრუნავი კაპიტალის სასარგებლოდ. საბოლოოდ დარჩენილი თან-
 ხა 606401 მან. 4 კაბ. რაოდენობით თანაბრად უნდა გაენაწილებინა
 ამხანაგობების წევრებს შორის.

ეს ვრცელი აღწერილობა მეურნეობისა საშუალებას გვაძლევს, ნა-
 თელი წარმოდგენა ვიქონიოთ მისი წარმოებისა და მუშაობის შესახებ.
 როგორც ვხედავთ, ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში წამყვანი დარ-
 გია მევენახეობა-მეღვინეობა, რომლის მიზანია ღვინოების ევროპულ
 წესზე დამზადება და მათი გატანა.

ევროპული ღვინოების მიღებისათვის მეურნეობაში დიდი ყურად-
 ლება ექცეოდა ვენახების მოვლა-დამუშავებას და შემდეგ ყურძნის

დაწურვას და ღვინის დაყენებას. საამისოდ ტარდებოდა მთელი რიგი სამუშაოები, რომელთა შესახებ ჩვენ ზემოთ გვკონდა საუბარი. ამ ხანგრძლივი წარმოების პროცესში მეურნეობაში გამოყენებული იყო ახალი სასოფლო-სამეურნეო მანქანები (ცხენის შესაბამელი გუთანის, ვაზის შემწამვლელი მანქანები, ლაბორატორიული ხელსაწყოები და სხვ.).

ყოველივე ამას თან ერთვოდა წარმოების ახალი სისტემის გავრცელება, რასაც ხელს უწყობდა მეურნეობაში სამეურნეო სკოლის არსებობა.

ასეთი იყო ტექნიკური მხარე მევენახეობა-მეღვინეობის დარგისა, რომელსაც ემსახურებოდა მოსამსახურეებისა და მუშების მრავალრიცხოვანი შტატი, აქედან ბევრი იყო დღიურად, თვიურად და წლიურად დაქირავებული მუშახელი. მუშახელისათვის მეურნეობის ხარჯებში ცალკე იყო აღნიშნული თანხა — 47 000 მან. რაოდენობით. მუშა დღეში იღებდა 30-60 კაპ. წლიური მუშების ხელფასი უდრიდა 30—70 მან., ხოლო სპეციალისტებისა კი 100—2 000 მან. დაქირავებული მუშები იყვნენ როგორც ადგილობრივი, ისე მოსული. ადგილობრივ მუშებს ეკუთვნოდნენ დროებითვალდებული გლეხები და ხიზნები, რომლებიც იმდენად ბევრი იყვნენ მეურნეობაში, რომ ოთხ კატეგორიას შეადგენდნენ. იმის მიხედვით, თუ ვინ რამდენ მიწას ფლობდა. აქედან პირველს ეკუთვნოდნენ — ე. წ. ლიტრა ხიზნები, ე. ი. ისინი, ვინც ფლობდნენ 20 დღიურ მიწას — 10 დესეტ. მეორე კატეგორიას ეკუთვნოდნენ 15 დღიურიანი — 7 $\frac{1}{2}$ დესეტ. სამჩარეკიანი ხიზნები, მესამე და ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყვნენ ნახევარლიტრა ხიზნები, 10 დღიურ — 5 დესეტ. მიწის მფლობელნი და, ბოლოს, მეოთხე კატეგორიას წარმოადგენდნენ ჩარეკი ხიზნები 5 დღიური — 2 $\frac{1}{2}$ დესეტ. მიწით, ამათ გარდა, არსებობდნენ კიდევ უმიწო ხიზნები, რომლებიც სარგებლობდნენ მემამულის ვენახებითა და კარმიდამოთი. ამ ხიზნების უმეტესობას ეჭირა ვენახები და ამუშავებდა მათ მემამულესთან დადებული ხელშეკრულების მიხედვით.

ხიზანთა რიცხვი შეადგენდა სულ 77 კომლს, აქედან 9 კომლი იყვნენ ლიტრა ხიზნები, 5 კომლი—სამჩარეკიანი ხიზნები, 28 კომლი—ნახევარლიტრიანები და ჩარეკიანები — 26 კომლი. უმიწო ხიზნების რიცხვი, რომლებიც დასახლებული იყვნენ მემამულის კარმიდამოში უდრიდა 9 კომლს. ხიზნების უმრავლესობას წარმოადგენდნენ ოსები, შემდეგ ქართველები, სომხები და იშვიათად ბერძნები. ყველა შეძლებულ ხიზანს ჰყავდა 3—4 უღელი ხარი. ისინი ძირითადად ეწეოდნენ მიწათმოქმედებას, იშვიათად მეცხვარეობას და მემამულის სასარგებლოდ ასრულებდნენ სამუშაო ბეგარას.

მათ მიერ მემამულის სასარგებლოდ შესრულებული სამუშაოებისათვის გარა წარმოადგენდა იგივე ვალდებული გლახების შრომას მემამულის მიმართ, იმ განსხვავებით, რომ ხიზანს უფლება რჩებოდა, წასულიყო ერთი მემამულისაგან მეორესთან. ვერმიშვევი, რომელმაც დაწვრილებით შეისწავლა ხიზანთა მდგომარეობა ამ მეურნეობაში, აღნიშნავდა მათ მძიმე კაბალურ შრომას და მის უნაყოფობას, რის საფუძველზე ის მოითხოვდა საერთოდ ხიზნობის გაუქმებას. ხიზანთა შრომა მას მიაჩნდა უხარისხოდ, რასაც არავითარი სარგებლობა არ მოჰქონდა და თავისი დაბალი ტექნიკის გამო იწვევდა ჩამორჩენილობას სოფლის მეურნეობაში⁴⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ მემამულე სარგებლობდა ხიზნების უფასო შრომით, მაინც წაგებული რჩებოდა მათი ნაკლებნაყოფიერი მუშაობის გამო. „Следствие всего этого является не только экономическая невыгодность работы хизан, но и ея техническия несовершенства“⁴⁸.

სულ სხვა სურათია ივ. მუხრანბატონის მეურნეობაში 90-იან წლებში. როცა უკვე მას განაგებდა მისი შვილი კონსტანტინე მუხრანბატონი. მის დროს ხიზნების დაქირავება ხდება ფულით. ისინი ძველებურად ვალდებული არიან შეასრულონ ესა თუ ის სამუშაო, მაგრამ ამისათვის გასამრჯელოს იღებენ ფულად. მაგალითად, სოფ. მამისწყაროსა და მუხრანის ხიზნები პურის ლეწვის დროს ვალდებული იყვნენ მიეწოდებინათ მუშები ყოველდღიურად ორი თვის განმავლობაში 32 კაცის რაოდენობით; თითოეული მათგანი თვეში მიიღებდა 10 მან., ასევე სოფ. ძალისსა და ერედას უნდა გამოეყვანა 34 მუშა ვაზის გასხვლის დროს 12 დღით, თითოეული მუშა დღეში მიიღებდა 30 კაპ., იმ სოფელს კი, რომელსაც არ შეეძლო მუშახელის მოწოდება, უნდა გადაეხადა ფული, მაგ., სოფ. სხალტბის მოსახლეობა ვალდებული იყო, გადაეხადა 85 მან. ნაცვლად მუშების მოწოდებისა. ასევე ფულადი გასამრჯელო ეძლეოდათ ხიზნებს, რომლებიც ვალდებულნი იყვნენ მიეწოდებინათ მეურნეობისათვის ვაზის სარები. თითოეული ურემი სარი შეფასებულ იყო 1 მან. 50 კაპ. მეურნეობაში კირის გამოწვაზე მომუშავე დაქირავებულ მუშას ეძლეოდა 50 კაპ. დღეში. მათი რიცხვი უდრიდა 228-ს. ივ. მუხრანბატონის დროს ხიზნები ასრულებდნენ სამუშაო ბევარას მოსავლის ნაწილის მიღების სანაცვლოდ. მემამულე ვალდებულად თვლიდა თავს, ხელი გაემართა ხიზნებისათვის — მიეწოდე-

⁴⁷ Верышев, Хизаны и хизанство, 83. 19.

⁴⁸ ვერმიშვეს ფულად გამოანგარიშებაზე აქვს გადაყვანილი მათი ვალდებულებები.

ბინა მისთვის სახლის ასაშენებელი ხე-ტყე და ხუთი წლის განმავლობაში ათავისუფლებდა გადასახადისაგან, ხოლო ამ ვადის გასვლის შემდეგ ხიზანი ვალდებული იყო მემამულისათვის ეხადა მოსავლის ერთი მეშვიდედი.

90-იანი წლებისათვის კი მუხრანის მეურნეობაში, რომელიც თავისი სიდიდით პირველი იყო კავკასიაში, მტკიცდება ფულადი რენტა და ახალი დარგების წარმოებასთან დაკავშირებით იზრდება დაქირავებულ მუშათა რიცხვი.

1897 წელს კონსტანტინე მუხრანბატონის მეურნეობაში გასაყიდად მზად იყო ნახევარ მილიონი მანეთის ღვინო. ამ მეურნეობას რუსეთში ჰქონდა ღვინის გასაღების 18 რაიონი; თითოეულ რაიონს თავის აგენტი ჰყავდა, რომელიც აწარმოებდა ღვინის ვაჭრობის საქმეს. გარდა რუსეთისა, მუხრანბატონის ღვინოები კვლავინდებურად იყიდებოდა ვარშავაში და მცირე რაოდენობით იგზავნება ამერიკაშიც კი⁴⁹. ამ უზარმაზარი მეურნეობის კაპიტალბრუნვა 1896 წელს შეადგენდა 300 000 მანეთს.

მეურნეობაში ეწეოდნენ აგრეთვე მეაბრეშუმეობას, მეფუტკრეობასა და მეხილეობას. მეურნეობის მთავარმმართველსა და ზედამხედველს აბაზაძეს გათვალისწინებული ჰქონდა ხეხილის ბაღის გაშენება 50 დესეტ. ფართობზე. აქედან 5 დესეტინაზე უკვე დარგული იყო ხე 1200 ცალის რაოდენობით. ნერგები გამოწერილი იყო ზაქათალიდან, როსტოვიდან და შეძენილი იყო მეურნეობაში მოწეული ბოსტნეულის გაყიდვის ხარჯზე. მეურნეობაში წინანდებურად ეწეოდნენ ხორბლის, სიმინდისა და ქერის თესვას. არ მივიწყებულა მესაქონლეობაც, მერძევეობის გაუმჯობესების მიზნით მეურნეობამ ბარონ კუჩინბახის ფერმიდან შეიძინა ძროხები. მეურნეობა ითვალისწინებდა აგრეთვე მეფრინველეობის ფერმის გაშენებას და გასაყიდად საბოსტნე თესლის დამზადებას.

ასეთი იყო მუხრანის მეურნეობა, რომელიც 1897 წლისათვის, „კავკასიის სოფლის მეურნეობის“ კორესპონდენტის სიტყვით რომ ვთქვათ, ლეგიონებით მუშებს იტევდა, რომლებიც ზარის ხმაზე დგე-

49 «КСХ», 1897 г., № 162.

ბოდნენ დილით და საერთო სასადილოში სადილობდნენ. მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ არსებულ დროებითვალდებულ გლეხთა შრომას მაინც თავისი შედეგი გამოუღია და ვაზის არაწესიერი მოვლის გამო. კ. მუხრანბატონს სოფ. დილოში მთლიანად დაუკარგავს მოსავალი⁵⁰.

ამრიგად, ჩვენ მიერ შესწავლილი მეურნეობის განხილვის შედეგად ნათლად წარმოგვიდგება მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტური ევოლუციის პროცესი, რომელიც XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან იწყება და მთელი საუკუნის მანძილზე ვითარდება.

ამ მეურნეობისათვის დამახასიათებელია ზემოაღნიშნული პროცესის ყველა ძირითადი ნიშანი: ორი სისტემის, საბატონო და კაპიტალისტურის თანაარსებობა, დაქირავებული მუშახელის გვერდით ჯერ კიდევ დროებითვალდებულ გლეხთა შრომის გამოყენება, მეურნეობაში, მანქანა-იარაღების ხმარება, მეურნეობის დარგების სპეციალიზაცია, ბაზრისათვის პროდუქციის დამზადება და სხვ.

ივ. მუხრანბატონის მეურნეობიდან ბაზარზე გადიოდა ბოსტნეული, პური, რძის ნაწარმი (კარაქი, მაწონი), საქონლიდან — ცხვარი, უფრო გვიან გასაყიდად მზადდებოდა თივა და თესლეულიც კი, რომ არაფერი ვთქვათ ღვინოზე.

თუ რა მონდომებით ცდილობდა ივ. მუხრანბატონი მანქანა-იარაღების გამოყენებას სოფლის მეურნეობაში, ამას არა ერთხელ აღვნიშნავდით მეურნეობის აღწერის დროს. მანქანა-იარაღების გამოყენება სცადა მან ხვნაში, თიბვაში, ვენახების მოვლა-გაშენებაში და სხვ. ამათგან ზოგს წარმატება ხვდა, ზოგი კი ასე ადვილად ვერ ინერგებოდა მეურნეობაში. შუმანის გუთანის, რომელიც თითქოს „წარმატებით იქნა ხმარებული“, მთლიანად ვერ შეეთვისა ადგილობრივი მიწის თავისებურებასა და პირობებს და ვერ შესძლო შეეცვალა ქართული გუთანი, თუმცა XIX ს-ის მეორე ნახევარში ქართული გუთანიც გაუმჯობესდა და ცნობილი გახდა „მუხრანულის“ სახელით⁵¹.

90-იან წლებში მეურნეობაში ჯერ კიდევ არსებობდა დროებითვალდებულ გლეხთა შრომა, მაგრამ საგრძნობლად გაზრდილია დაქირავებულ მუშათა რაოდენობა.

ყოველივე ეს მომასწავებელია ახალი კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარებისა სოფლის მეურნეობაში, რომელიც წარმოებდა მეტისმეტად ნელა და სიძნელეების გადალახვით. ეს კი გამოწვეული

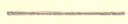
⁵⁰ „KCX“, 1897 r., № 161.

⁵¹ გ. ჩიტიია, ქართლის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, 1948 წელი, „მიმომხილველი“, ტ. I, 1945, გვ. 371.

იყო ძველი, ბატონყმური ურთიერთობის ნაშთების არსებობით, კაპიტალის სიმცირითა და მუშახელის ნაკლებობით. არსებული სიძნელები მეტ-ნაკლებად ხელს უშლიდნენ ყოველთვის ახალი ურთიერთობის დამკვიდრებასა და განმტკიცებას მისი ჩასახვისა და განვითარების მთელ მანძილზე.

მიუხედავად ამისა, სოფლის მეურნეობაში ვითარდებოდა კაპიტალისტური წყობილება, რომელიც სპობდა ძველ, კარჩაკეტილ ნატურალურ მეურნეობას და ქმნიდა ახალ წარმოებასა და ურთიერთობას.

ალექსანდრე და ლავრო ჭავჭავაძეების მეურნეობა

საქართველოსა და ამიერკავკასიაში ცნობილი იყო ჭავჭავაძეების მეურნეობა კახეთში.

ჭავჭავაძეებს დიდი გავლენა ჰქონდათ რუსეთის ხელისუფლების წინაშე, მათ მიერ გაწეული დამსახურების გამო. გარსევანი სრულუფლებიანი ელჩი იყო ერეკლე მეფისა და მთავარი მონაწილე საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა. ამისათვის იგი დაჯილდოებული იყო ყმა-მამულით, როგორც ერეკლე მეფისაგან, ისე რუსეთის იმპერატორ პავლესაგან.

გარსევან ჭავჭავაძის მამული მდებარეობდა თელავისა და სიღნაღის მაზრებში. ეს იყო სოფლები: წინანდალი, ნაფარეული, მუკუზხანი, ზეგანი, ველისციხე და ურიათუბანი.

იქ, სადაც გარსევანი აღწერს თავის ყმა-მამულს, აღნიშნავს თავის შემოსავალს როგორც ამ მამულიდან, ისე თავის სამოხელეოდან — ყაზახის ელის საგამგეოსაგან.

გარსევანი გარდა იმისა, რომ საქართველოს ელჩი იყო რუსეთის კარზე, ეშიკადასბაში იყო კახეთისა, საიდანაც ორასი თუმნის შემოსავალი ჰქონდა. ყაზახის ელის საგამგეოსაგან კი — სამასი თუმანი.

ყაზახი მომთაბარე ტომი იყო. ისინი ზაფხულობით სტოვებდნენ სახლებს და მთაში მიდიოდნენ საცხოვრებლად. მათი რიცხვი სულ ოთხი ათას კომლს უდრიდა და ბარად ყოფნის დროს მიწათმოქმედებას ეწეოდა. წესისამებრ ყაზახნი მოვალენი იყვნენ გარსევან ჭავჭავაძისათვის მიწა დაემუშავებინათ, და დაეთესათ, ამ მიწებიდან შემოდდიოდა პური, ქერი, ბრინჯი, რომელიც სახლის საჭიროებისათვის იხმარებოდა. მოსავლის ზედმეტი ნაწილი იყიდებოდა, რაც იშვიათად ხდებოდა. „მუნითგან მქონდა მოსავალი პურისა, ქერისა და ბრინჯისა საკმაოდ სახლისა ჩემისა და არა იშვიათად გავყიდდი მოსავლისამებრ მომეტებულია“¹ — წერს გარსევანი.

¹ სცია, ფ. № 2, საქ. № 109.

გარდა ამ სამოხელეო შემოსავლისა გარსევანს ჰქონდა თავისი საკუთარი ყმა-მამული კახეთში. ყმების რიცხვი უდრიდა ორიათს სულს, რომელნიც დასახლებულნი იყვნენ „კახეთსა შინა, უკეთესსა და ნაყოფიერს ადგილას“². ისინი ეწეოდნენ მიწათმოქმედებას, ჰქონდათ საკუთარი ბაღ-ვენახი და ბაღჩანი. ისინი მემამულეს გადასახადს უხდიდნენ უმთავრესად ღვინით. თვითონ გარსევანი აღნიშნავს, რომ „მე აქამომდე გარდა არას ვართმევდი და იმათაც მცირედ, რადგანაც კმაყოფილი ვიყავი ჩემი სხვადასხვა შემოსავლით“³.

ჭავჭავაძეების სხვა საბუთებში აღნიშნულია, რომ გარსევან ჭავჭავაძის წლიური შემოსავალი დამოკიდებული იყო მოსავალზე; ღვინის კარგი მოსავლიანობის დროს გლეხის თითოეული ოჯახი იხდიდა 1 საპალნე ღვინოს, საშუალო მოსავლიანობის დროს კი ნახევარ საპალნეს, ლობიოს აძლევდნენ ბატონს იმ შემთხვევაში, თუ ბატონი მოითხოვდა და არა ყოველ წელიწადს, ოჯახზე ერთ ლიტრას⁴.

გლეხური მეურნეობების გარდა გარსევანს ჰქონდა საკუთარი ბაღვენახები, რომელთაგან ყოველ წელს ოთხი ათასი მანეთის შემოსავალი ჰქონდა.

ასე რომ, კახეთის მსხვილი მემამულე, ერეკლე მეფის ელჩი გარსევან ჭავჭავაძე ფლობდა 300-მდე კომლ გლეხს და ჰქონდა 12 ათასი მანეთი შემოსავალი წელიწადში.

მასვე ეკუთვნოდა ორი ქვიტკირის სახლი წინანდალსა და თელავში და დაუსახლებელი ადგილები, რომლებიც ოდესღაც სოფლებს წარმოადგენდნენ ე. წ. ხარაბანი (ხარაბა ნიშნავს სოფელს „სადა ყოფილ არს შენობა და აწ არღა არა არს“).

გარსევან ჭავჭავაძე, რომელიც რუსეთში წასასვლელად ემზადებოდა, მოითხოვდა თავისი ყმა-მამულის თანაბარ ქონებასა და სამოსანლოს რუსეთში. ამიტომ აღუწერდა თავის ქონებას, რომელიც მისი წასვლის შემდეგ ხაზინას უნდა გადასცემოდა. რუსეთის იმპერატორმა პავლემ საქართველოს ელჩი ათასი სული გლეხით დააჯილდოვა, რასაც არაერთხელ იხსენიებდნენ ალექსანდრე და დავით ჭავჭავაძეები.

მართალია, გარსევან ჭავჭავაძე თავის ოჯახით ცხოვრობდა რუსეთში და იქვე გარდაიცვალა, მაგრამ არც დაპირებული ათასი სული

2 სცია, ფ. № 2, საქ. № 91.

3 იქვე.

4 იქ, სადაც გარსევანი ლაბარაკობს გლეხების გადასახადებზე, აღნიშნავს, რომ გაუთავებელი ომიანობის დროს შეუძლებელია გლეხებს მოსთხოვო ყველა გადასახადის გადახდა და იქვე შენიშნავს, რომ საერთოდ ქართველ გლეხს უფრო მეტი გადასახადები აქვს, ვიდრე რუს გლეხს.

გლახი და არც ყმა-მამული მას არ მიუღია. მისი შვილი, ჩვენი სასიქადულო პოეტი ალექსანდრე ჭავჭავაძე რუსეთის საიმპერატორო კარზე იზრდებოდა და შემდეგში ერთ-ერთ გავლენიან პირად ითვლებოდა რუსეთის ხელისუფლების თვალში.

იმ რაციონალიზატორ მემამულეთა შორის, რომელნიც ცდილობდნენ თავიანთი მამულის გარდაქმნასა და მეურნეობის ახლებურ წესზე წარმოებას, ალ. ჭავჭავაძე ერთ-ერთი პირველი ინიციატორთაგანი იყო ამ საქმისა. იგი თავიდანვე შეუდგა თავისი მამულის კეთილმოწყობას და შეეცადა ახლებურ წესზე გარდაექმნა, შემოსავლიანი გაეხადა თავისი მამულის წარმოება. ეს თავდაპირველად გამოხატა თავის მამულში საიჯარო წესების შემოღებაში — მიწების ნაკვეთებად გაქირავებაში და სამაგიეროდ მეურნეობის მუშახელით უზრუნველყოფაში.

უფრო გვიან რუსი მოხელე აღნიშნავდა რა ამ ფაქტს, ალ. ჭავჭავაძე მიაჩნდა პირველ დამწყებად ამ რუსული ანუ ევროპული სისტემის გავრცელებისა ამ მხარეში, რომელიც, მისი აზრით, მხოლოდ რუსეთის მფლობელობის 45-ე წელიწადს განხორციელდა⁵. მაგრამ ჯერ კიდევ 20-იან წლებში დაიწყო ალექსანდრემ ამ სისტემით თავისი მეურნეობის წარმოება.

1820 წლისათვის ალ. ჭავჭავაძეს უკვე გამართული მეურნეობა ჰქონდა. მას ამ დროისათვის მეურნეობიდან 30 ათას თუნგამდე ღვინო შემოსდიოდა და მეაბრეშუმეობაჲ ეწეოდა. საფრანგეთის კონსული გამბა, რომელიც ამ წელს იმყოფებოდა ალ. ჭავჭავაძის მამულში, აღტაცებული იყო აქ მოწეული ღვინოებით და მოხარული იყო, რომ შესაძლებლობა მიეცა გასცნობოდა აბრეშუმის გამოყვანის აღმოსავლურ წესს⁶.

ალ. ჭავჭავაძეს ბლომად ჰქონდა თუთის ხეები ნაფარეულში, მათი რიცხვი 760 უდრიდა და მეაბრეშუმეობაში წარმატება ჰქონდა, მაგრამ ომიანობამ და ლეკების შემოსევებმა ხელი შეუშალა მას განევითარებინა ეს საქმე.

გამბასავე გადმოცემით, ალ. ჭავჭავაძე მიწებს ამუშავებდა თავისი გლახებისა და იმერლების საშუალებით. გლახები ვალდებულნი იყვნენ კვირის განმავლობაში ერთი დღე ემუშავათ ბატონის მამულში, ხოლო დანარჩენი ხუთი დღე თავის მიწაზე, რომელიც იჯარით ჰქონდა აღებული მისგან. გლახები ვალდებული იყვნენ აგრეთვე მოსავლის ერთი მეშვიდედი ბატონისათვის მიეცათ.

⁵ სცია, ფ. № 4, საქ. № 71.

⁶ Gamba—Voyage dans la Russie 1826. გვ. 84—85.

რაც შეეხება იმერლებს, ისინი მიწათმოქმედებასაც ეწეოდნენ, მოჯამაგირებდაც მუშაობდნენ, მაგრამ უფრო ცნობილი იყვნენ როგორც ვაზისა და ვენახის მოვლის კარგი მცოდნენი, მიუხედავად ამისა, მათ 20 მანეთზე მეტს წელიწადში არ აძლევდნენ. მაშინ როცა სხვა მუშებს 30 მანეთად ქირაობდნენ. გამბა ამას ხსნიდა იმით, რომ იმერლებს მათი ყოფილი ბატონები არ ასვენებდნენ და თავიანთ უფლებას აცხადებდნენ საკუთარ ყმებზე, ამიტომაც — შენიშნავს იგი — ისინი ისე სასურველნი აღარ არიან როგორც უწინ და მათი რიცხვიც ამ დროისათვის ისე დიდი არ არისო, როგორც იყო ადრე.

აღ. ჭავჭავაძეს თავისი მეურნეობის წარმოება მძიმე პირობებში უხდებოდა. სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულების დროს ის ძალუხნებურად მოშორებული იყო ამ საქმეს. ამას ემატებოდა ლეკების თარეში და მისგან თავდაცვისათვის ზრუნვა. რითაც მუშახელი აკლდებოდა როგორც მის მეურნეობას, ისე მთელ მხარეს. ლეკების თავდასხმისაგან ქვეყანას იცავდა მილიცია, რომელიც, რასაკვირველია, უმთავრესად გლეხობის ხარჯზე იყო⁷.

ხოლო ჭავჭავაძიანთ სახლი, რომელიც ცნობილი იყო თავისი ფუფუნებითა და სტუმართმოყვარეობით, აუარებელ ხარჯსა და კაპიტალს მოითხოვდა. ისინი მაგალითის მიმცემნი იყვნენ ყოველივე სიახლისა ძველ ფეოდალურ ოჯახების ყოფა-ცხოვრებაში. მათი სალონის კარები მუდამ ღია იყო როგორც ქართველი, ისე რუსეთიდან ჩამოსული პოეტებისა და საზოგადო მოღვაწეებისათვის.

1833 წლისათვის აღ. ჭავჭავაძის წლიური შემოსავალი უდრიდა 6000 მანეთს და მთავარ შემოსავლის წყაროს წარმოადგენდა პური და ღვინო⁸, რომლის პროდუქციის გაზრდისათვის იგი არაფერს არ ზოგავდა. ამიტომაც მას იმედი ჰქონდა, რომ ამ ღონისძიებების ჩატარების შემდეგ შემოსავალი გაორკეცდებოდა. მთავარი დაბრკოლება მაინც კაპიტალის ნაკლებობა იყო და ამიტომაც სესხს ხშირად მიმართავდა.

აღ. ჭავჭავაძე თავის ჩვენებაში 1833 წელს აღნიშნავდა, რომ მხოლოდ 1831 წლის განმავლობაში მევალებს 40 000 მანეთი მისცა. დავალიანებით ხსნიდა იგი ხაზინიდან 6000 ფუთი სპილენძის შექენას, ფუთი 7 მან. ამ საქმეში აღ. ჭავჭავაძეს შუამდგომლობდა ზავილეისკი. ეს სპილენძი, რომელიც შექენილი იყო ალავერდის სპილენძის კანტორიდან 50.000 მანეთის რაოდენობით, აღ. ჭავჭავაძეს ეძლეოდა თავისი მამულის გირაოდ 7 წლის ვადით⁹. ამ 7 წლის განმავლობაში უნდა გა-

7 სცია, ფ. № 4 საქ. № 71.
8 სცია, ფ. № 1457, დურნ. № 8.
9 სცია, ფ. № 8 საქ. № 2020.

დაეხადა სპილენძის ღირებულება. ჩვენებაში კითხვაზე თუ შეიძინა მან ეს სპილენძი, ჭავჭავაძე პასუხობს, რომ მას ჰქონდა აუარებელი ვალები, რომლის გასტუმრებასაც ის ამის საშუალებით აპირებდა. მევალები იყვნენ: სოლომონ გურგენიძე, რომლის ემართა 2178 მანეთი, ივანე ამატუნი — 3223 მან., საგინოვი — 35920 მან. თავისი პროცენტებით, ბეჟან ხატისოვი, თელაველი მღვდელი ივანე ზურაბოვი და სხვ. ყველა ეს თანხა გავისტუმრე ხაზინიდან გამოტანილი სპილენძის ხარჯზე. გარდა ამისა, არას ვამბობ თბილისში დუქნებისა და სარდაფების აშენებაზე და აგრეთვე ქვის წისკვილის აგებაზე¹⁰ — აღნიშნავს — ალ. ჭავჭავაძე.

მიუხედავად ძველი ვალებისა, ალ. ჭავჭავაძე 1835 წელს კვლავ იღებს სესხს — 85 714 მანეთს 26 წლის ვადით. ეს სესხი მას ეძლეოდა თავისი მამულის გირაოდ, რომელიც შეფასებული იყო 432 000 მანეთად. ამაში იგულისხმებოდა 1860 კვ. დესეტ. მიწა, 273 დესეტ. ვენახი, 20 ქვის წისკვილი და 10 ქვის სახლი, 1137 გლეხი. წლიური ხელფასი ალ. ჭავჭავაძისა უდრიდა 2000 მანეთს. ამ თანხის დაფარვისათვის ალ. ჭავჭავაძე შემდეგ შეღავათს ითხოვდა. ფინანსთა მინისტრი აღნიშნავდა რა ჭავჭავაძის ვალების რაოდენობას, თანახმა იყო შეღავათი მიეცა მისთვის ვალების გადახდაში, იმ პირობით, რომ ალ. ჭავჭავაძეს მიეცემოდა სესხი ძველი წესის მიხედვით. ჯერ კიდევ ვორონცოვის შუამდგომლობით ალ. ჭავჭავაძეს შეღავათი მიეცა 7985 მანეთის გაუქმებით. ამჯერადაც ვალის გადახდის ვადა უხანგრძლივდებოდა 10 წლით¹¹.

თავის გართულებულ მდგომარეობას ალ. ჭავჭავაძე ხსნიდა მთელი რიგი მიზეზებით. ერთერთი მიზეზი იყო, რომ ყვავილის გაჩენამ და კარანტინის დაწესებამ შეაფერხა საქონლის რეალიზაცია, რამაც შეამცირა მისი შემოსავალი¹². გარდა ამისა, ისეთმა ხარჯებმა, რომელიც გამოიწვია ორთქლის არაყისსახდელის მოწყობამ, ღვინოების რუსეთში გატანამ და სარდაფების მოწყობამ თბილისსა და სტავროპოლში შეამცირა მეურნეობის სახსრები და ბოლოს, კაპიტალის საერთო ნაკლებობამ საქართველოში ხელი შეუშალა ღვინის გაყიდვისა და რეალიზაციის საქმეს. ამას ემატებოდა ლეკების თავდასხმები, რომელსაც მუდამ განიცდიდა კახეთის მოსახლეობა. მიუხედავად ამისა, ალ. ჭავჭავაძე არასდროს არ წყვეტდა თავისი მეურნეობის წარმოებას, რომლის

¹⁰ ეს დუქნები და სარდაფი ჰქონდა მას ავლაბრის ხიდის ახლოს, რომლის მიწას ეღავებოდა ყორღანოვი. სენატის დადგენილებით ეს მიწის ნაკვეთი ქალაქის საკუთრებად იქნა ცნობილი. ფ. № 4, საქ. № 621.

¹¹ ლენინგრ. ისტ. არქივი, ფ. № 1268, საქ. № 330.

¹² სცია, ფ. №, საქ. № 380.

აულ უფრო და უფრო გაუმჯობესებას ცდილობდა. „...Он надеется, წერდა რუსი მოხელე, что будет иметь необходимые последствия по принимаемым теперь мерам, скорое водворение в Кахетии тишины и спокойствия, тогда как он так и все помещики будут иметь больше возможности заниматься устройством своего хозяйства“¹³. მაგრამ ალ. ჭავჭავაძეს არ დასცალდა თავისი მეურნეობის საბოლოოდ გამართვა-მოწყობა.

მან კაპიტალის მიღების მიზნით „პრიკაზში“ დააგირავა ნაფარეული 3750 მანეთად. გარდა ამისა, ალ. ჭავჭავაძე ფულისათვის კერძო პირებსაც მიმართავდა ხოლმე. წინანდალში ცნობილი „დიდი კაპიტალისტი“ ველისციხელი ვაჭარი მარტიროს ტერტერაშვილი სამი დღის განმავლობაში ყოფილა ალექსანდრესთან წინანდალში და საკრედიტო ანგარიშებს ასწორებდა თურმე¹⁴.

რადგანაც ალ. ჭავჭავაძეს ხშირად უხდებოდა სამსახურებრივი მოვალეობის გამო კახეთიდან გასვლა და სხვადასხვა ადგილებში ყოფნა, სურდა რომ მეურნეობაში ყოლოდა ვინმე მმართველად, რომელიც მის მაგიერ განაგებდა მეურნეობის საქმეებს და მას მხოლოდ განსაზღვრულ თანხას ჩააბარებდა. ამ მიზნით მისცა თავისი მამული იჯარით ვინმე რენტელს, რომელიც ვალდებული იყო მამულიდან აღებული შემოსავალი ჩაებარებინა ალ. ჭავჭავაძისათვის ფულად. რენტელი იყო სამხედრო სამსახურიდან გამოსული კაპიტანი, რომელთანაც ალექსანდრემ დასდო ხელშეკრულება 7 წლით 1842 წლის იანვრიდან. მას გადაეცა თითქმის ყველა მიწა. რენტელი ვალდებული იყო ალექსანდრესათვის ჩაებარებინა 3500 მანეთი. მაგრამ რენტელმა ვერ გაამართლა იმედები და გაუმჯობესების მაგიერ განადგურებამდე მიიყვანა მეურნეობა. რენტელი უცხო კაცი იყო და ანჯარიშს არ უწყევდა ადგილობრივ მოსახლეობის მოთხოვნილებებსა და ჩვეულებებს, რითაც აღაშფოთა თავისი ქვეშევრდომი გლეხები. ასევე უვიცობა გამოამჟღავნა მეურნეობის წარმოების საქმეში. მან ცხენები შეუშვა ვენახებში და განადგურებამდე მიიყვანა სათუთ მოვლას ჩვეული ვაზები. ვერ გაართვა თავი მეურნეობის წარმოებას, იძულებული იყო თვითონ მიეტოვებინა იგი და 1842 წლის ივლისში წამოვიდა იქიდან. მიუხედავად ასეთი ზარალისა, რაც მან მეურნეობას მიაყენა, იგი მოითხოვდა თავის კუთვნილ ხელფასს და ხელშეკრულების აღდგენას. იგი

13 ЦГИАЛ, ф. № 1268, дело № 330.

14 ს. ხუციშვილი, მასალები ალ. ჭავჭავაძის ბიოგრაფიისათვის, ქურონ. „ცისკარი“, № 7, 1957.

თავისი ნებით მივიდა ნაფარეულში და დაიწყო ბელელში შენახვის მუშებისათვის მისაცემი პურის გასაყიდად გატანა.

აღ. ჭავჭავაძის რწმუნებული სთხოვდა ხელისუფლებას, ჩამოეშორებინათ რენტელი ჭავჭავაძის მეურნეობიდან, რადგან მის ხელში ამ მეურნეობას განადგურება ელოდა და მისი პატრონი ვერ შეძლებდა ვალების გასტუმრებას, თუკი არ ექნებოდა შემოსავალი. რენტელი კი დაჟინებით მოითხოვდა მიეცათ მისთვის ჭავჭავაძის გლეხებისაგან შემოსული პური და ღვინო. ეს იყო 300 საბალნე ღვინო და 3000 კოდი პური. აღ. ჭავჭავაძის რწმუნებული ნესტეროვსკი იძულებული იყო მიეცა მისთვის ნაფარეულის გლეხებისაგან შემოსული 180 კოდი პურიდან 60 კოდი, ხოლო ღვინო ვერ მისცა, რადგან არ იცოდა ვისთვის რამდენი გამოერთმია. რწმუნებული აღშფოთებული იყო რენტელის საქციელით და სთხოვდა სახელმწიფო პალატას მის დასჯას, ხელშეკრულების გაუქმებას და ნაფარეულიდან წაღებული პურის ანაზღაურებას¹⁵.

აღ. ჭავჭავაძე არა ერთხელ მიმართავდა მას დარიგებებითა და რჩევით, მაგრამ რენტელს არაფრის გაგება არ სურდა. „Этот офицер, — წერს ჭავჭავაძის რწმუნებული — взяв в голову, что он арендатор не внимал никаким советам“¹⁶. რენტელის მიერ მეურნეობის დატოვების შემდეგ აღ. ჭავჭავაძე თვითონ შეუდგა მისი საქმეების წარმოებას. ამის შემდეგ მას დიდხანს არ უცოცხლია — 1846 წლის ნოემბერში მოულოდნელად დაიღუპა სახელოვანი პოეტი და დაუცხრომელი მოამაგე თავისი საქმისა.

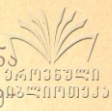
ამრიგად, XIX ს-ის 40-იანი წლებისათვის კახეთში ჭავჭავაძის მეურნეობა წარმოადგენდა ერთ-ერთ მსხვილ მემამულურ მეურნეობას, სადაც ძირითადად აწარმოებდნენ პურსა და ღვინოს, უმთავრესად ღვინოს, რომლითაც განთქმული იყო კახეთი და განსაკუთრებით ჭავჭავაძიანთ მამული.

მეურნეობაში დამზადებულ პროდუქციას ჰქონდა სასაქონლო ხასიათი და ძირითადად ამ მიზანს ემსახურებოდა მისი წარმოება. აქ დამზადებული ღვინოები გადიოდა როგორც ადგილობრივ, ისე რუსეთის ბაზრებზე.

მეურნეობაში გამოყენებული იყო ტექნიკის სიახლენი, ასე მაგალითად, ორთქლის არაყსახდელი. რაც მთავარია მეურნეობაში იყენებდნენ დაქირავებულ მუშახელს — ადგილობრივ მოსახლეობასა და მოსულ იმერლებს.

15 სცია, ფ. № 4, საქ. № 71.

16 იქვე.

აღ. ჭავჭავაძე ცდილობდა თავის მეურნეობაში გამოეყენებინა ყოველი სიახლე, რომელიც შესაძლებლობას მისცემდა გაეუმჯობესებინა მისი წარმოება, ამას, მისი აზრით ხელს უშლიდა მხოლოდ კაპიტალის ნაკლებობა, რომლის მოპოვებისათვის ის დაუცხრომლად იღწვოდა.

სინამდვილეში ახლა წარმოების დანერგვა წარმოუდგენელი იყო ბატონყმობის გაუქმების გარეშე.

ახალი ურთიერთობის განვითარება ფეხს იკიდებდა ჩვენს სასაქონლო პროდუქციის ზრდით, ტექნიკის სიახლეთა გამოყენებითა და სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარებით სოფლის მეურნეობაში. ყოველივე ეს კარგად ჩანს ალ. ჭავჭავაძის მეურნეობაში.

ალ. ჭავჭავაძის გარდაცვალების შემდეგ მეურნეობა მისი შვილის დავით ჭავჭავაძის ხელში გადავიდა; აქედან უკვე ძნელი ხდება იმის დადგენა, თუ როგორ ხდებოდა ამ მეურნეობის წარმოება. საამისოდ ჩვენ არ გავაჩნია საკმაო საბუთები, მასალები, რომლებიც აღწერდნენ მეურნეობის ხარჯთაღრიცხვასა და შემოსავალს.

როცა საუფლისწულო უწყება იბარებდა ამ მეურნეობას, მან ვერ შეძლო მეურნეობის სააღრიცხვო მასალების მოძებნა. ამიტომ მოხელენი იძულებული იყვნენ დაკმაყოფილებულიყვნენ მეურნეობის გამგებელთა მიერ მიწოდებული ცნობებითა და უკანასკნელი წლის (1885) მოსავლით განესაზღვრათ ამ მეურნეობის შემოსავალი.

თვითონ დავითს არ ეცალა ეწარმოებინა საქმეები, რადგან სამხედრო სამსახურში იმყოფებოდა. მისი მთავარი საზრუნავი იყო ფუფუნებითი ცხოვრებისათვის საჭირო თანხები არ მოკლებოდა მის მრავალრიცხოვან ოჯახს¹⁷; შვილების აღზრდას, რომელსაც მხოლოდ უცხოეთიდან ჩამოსულ გუვერნიოერებს ანდობდა, მრავალი თანხა სჭირდებოდა. ამიტომ არის რომ დავითის როგორც ოფიციალური საქმეები, ისე პირადი წერილები, ყოველთვის აღსავსეა ვალებზე, უფულობასა და სესხის მიღებაზე ჩივილითა და წუხილით. „Ты мой друг и можешь быть совершенно спокоен, что должная сумма своевременно будет внесена, теперь же принимаю меры обеспечить этот долг из поступающих доходов“¹⁸, წერს დავითი ერთ-ერთ წერილში.

1867 წელს დავითმა 15000 მანეთი მიიღო სესხად თავის დის ეკატერინე დადიანისაგან.

17 დავითის მეუღლე იყო ილია ბატონიშვილის ასული ანა, რომელთანაც ცხრა შვილი ჰყავდა. სალომე, მარიამი, ელენე, თამარი, ნინო და ანასტასია, ვაჟები: ილია, სანდრო და არჩილი.

18 საქ. სახ. მუხ. ხელნაწ. 17397—6.

დავითს ჰქონია ვინმე ალენოვის ვალი, რომლის გასტუმრებაც დასმარება გაუწია მისმა მეგობარმა, რითაც თავიდან ააშორა უსიამოვნება.

ალ. ჭავჭავაძეს საკმაოდ დიდი თანხა დარჩა გასასტუმრებელი, რომელიც მისი სიკვდილის შემდეგ დავითს დააწვა ვალად. ამო აღმოჩნდა დავით ჭავჭავაძის თხოვნა რუსეთის ხელისუფლების წინაშე ახალი სესხის მისაღებად.

1847 წელს მოუსავლიანობამ და ხოლერამ დიდი ზარალი მიიყენა დავით ჭავჭავაძეს როგორც სულიერად, ისე მატერიალურად. მას ხოლერისაგან გარდაეცვალა დედა სალომე ავალიშვილის ასული, ამის შესახებ ის შენიშნავდა, რომ მან დაკარგა უკანასკნელი იმედი თავის ცხოვრებაში.

მოუსავლიანობის გარდა მეურნეობისათვის უფრო მძიმე იყო მუშახელის დაკარგვა, ხოლერამ 110 სული გლეხი გაუწყვიტა დ. ჭავჭავაძეს. „...лишась столько рук в имении я не в состоянии заменить их другим“¹⁹ — წერდა იგი ამის შესახებ.

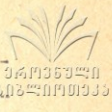
ამას ემატებოდა გართულებული საგარეო მდგომარეობა. კახეთის მოსახლეობა განიცდიდა ლეკების გამანადგურებელ თარეშებს, რისგან თავდასაცავად შექმნილი იყო სახალხო მილიცია. მას თვითონ დავით ჭავჭავაძე ხელმძღვანელობდა, რომელსაც ევალებოდა თავის ხალხიც გამოეყვანა, რაც არც ისე ადვილი საქმე იყო, რადგან მეურნეობას მუშა ხელი აკლდებოდა.

„მე ამათის გულისათვის, — წერდა ის თავის მეგობარს, — ჩემს ოჯახს ვერ მივხედე, ყველაფერი გამოიხრდა, და მადლობის მაგიერ უსიამოვნების მეტს ვერას ვხედავ“²⁰. 1854 წელს ლეკები თავს დაესხნენ დავით ჭავჭავაძის ოჯახს წინანდალში, სახლი გადასწვეს, იჭაურობა გაანადგურეს, ბატარა ძუძუმწოვარა ბავშვი მოჰკლეს, რომელიც ხელიდან გაუვარდა ანა ბატონიშვილს და დავითის ცოლშვილი ტყვედ წაიყვანეს. შამილი 1 მილ. მანეთს ითხოვდა დავით ჭავჭავაძის ცოლშვილში, მაგრამ შემდეგ 40 000 მანეთს დათანხმდა. რუსეთის ხელისუფლებამ დასმარების სახით მისცა რამდენიმე ათასი მანეთი, მაგრამ ის საკმარისი არ იყო დანგრეული კარმიდამოსა და მეურნეობის აღსადგენად.

ასეთ მძიმე პირობებში უხდებოდა დავით ჭავჭავაძეს თავისი მეურნეობის წარმოება, რომელსაც კარგი მოვლისა და ზრუნვის შედეგად შესაძლებლობა ჰქონდა გაცილებით მეტი შემოსავალი მიეღო, ვიდრე ჰქონდა.

¹⁹ ЦГИАЛ, ф. 515, Д. № 968.

²⁰ საქ. სახ. ლიტ. მუზ. ხელ. № 9742—6.

დავით ჭავჭავაძის ზვრებს, საიდანაც შემოდიოდა ძირითადი კაპიტალი, სულ ეჭირა 348,1 დესეტ. გარდა ამისა, მეურნეობაში იყო საქარმიდამო, სახნავი, საბოსტნე მიწები, სათიბები, საძოვრები და ტყე.

საკარმიდამო მიწა	— 16,4 დეს ²¹ .
ვენახი	— 348,1 „
საბოსტნე	— 25,7 „
სახნავი	— 2212,8 „
სათიბები	— 2866,8 „
საძოვრები	— 172,3 „
ტყე	— 8736,9 „

სულ — 15089 დესეტ.

ეს გამოანგარიშება მიღებულია გლეხების მიერ ნადელის გამოსყიდვის გამოკლებით.

საერთო შემოსავალი მეურნეობისა არ აღემატებოდა 20—22 ათას მანეთს წელიწადში.

დავით ჭავჭავაძეს, რომელსაც არ შეეძლო საკუთარი სახსრებით მეურნეობის წარმოება, როგორც ვენახები, ისე სახნავი მიწები გაცემული ჰქონდა იჯარით. იჯარის პირობა ვენახის გაცემის დროს მოსავლის ნახევრით ისაზღვრებოდა, სახნავი მიწებისა კი ზოგჯერ ნახევრით, ზოგჯერ 1 დესეტინაზე რამდენიმე კოდით.

მოიჯარადრე სარგებლობდა მემამულის ინვენტარით: მარნით, კოკებით, ქვევრებითა და სხვა საჭირო საგნებით, რომელიც უკვე მას ეკუთვნოდა, მათვე ევალეობოდათ ვენახის მოვლა, მოსავლისათვის ზრუნვა და მთელი რიგი სამუშაოების ჩატარება ღვინის გაყიდვამდე²².

მთელი მამული ექვს მეურნეობად იყო დანაწილებული: წინანდლის, მუკუზნის, ნაფარელის, ზეგანის, ურიათუზნისა და მულანლოს მეურნეობად.

წინანდლის მეურნეობაში ვენახს ეჭირა 30 დესეტ. და 1729 კვ.საყ., რომელიც გაცემული იყო იჯარით მოსავლის ნახევრის გაღებით: აქედან შემოდიოდა წელიწადში ორი ურემი ღვინო დესეტინიდან, ანუ

²¹ ЦГИАЛ ф. 515, Д. № 968 15.
²² ЦГИАЛ ф. 515, Д. № 668 1120—21.

135 ვედრო—2000 ბოთლი, თითო ურემი ღვინო იყიდებოდა იქნებ 365 კლმ
 გილზე 500 მანეთად.

ნაფარეულის მეურნეობაში იყო 11395 დესეტ., 430 კვ. საყ. მემამულის საკუთარი მიწები შეადგენდა 204 დესეტ., აქედან ვაზს ეჭირა 129 დესეტ. და 1541 კვ. საყ. ეს ვენახებიც როგორც წინანდლისა გაღებული იყო იჯარით ამავე პირობის საფუძველზე. ნაფარეულის ღვინოები უფრო ნაკლებად ფასობდა, ვიდრე წინანდლისა. ერთი ურემი ღვინო იყიდებოდა 300 მან. ასევე იყო სხვა დანარჩენ ვენახების: მუკუზნის, ზეგანისა და ურიათუბნის იჯარით გაცემის საქმე.

გარდა სავენახე მიწებისა, იჯარით იყო აგრეთვე გაცემული სახნავი მიწებიც 1 დესეტინაზე — 2 კოდი პურის მიცემით. მოიჯარადრე ვალდებული იყო მოეხნა და დაეთესა აღებული ნაკვეთი, რისთვისაც ის მიიღებდა 1 დესეტ. 2 კოდ პურს. მაგრამ მემინდვრეობას ეწეოდნენ ძირითადად მულანლოში, რომელიც სულ 1619 დესეტ. შეადგენდა. ეს იყო სახნავი, სათიბი და საძოვარი მიწები, ესეც იჯარით იყო გაცემული. იგი ექვს ნაწილად იყო განაწილებული მულანლოელებზე, რომლებიც წელიწადში იხდიდნენ 822 მანეთს. მაგრამ უმთავრესად იჯარის პირობას შეადგენდა გარკვეული ნაწილი მოსავლისა²³.

მულანლოში მოდიოდა პური, ქერი, სიმინდი და ფეტვი. მიწის დამუშავება ხდებოდა ქართული გუთნით. აქ საშუალოდ 1 დესეტ. მოდიოდა:

ხორბალი	— 90 — 96 ფუთი
სიმინდი	— 96 — 102 „
ქერი	— 108 — 120 „

უხვი მოსავლიანობის დროს იყიდებოდა მარცვლეული თვითონ მოიჯარადრე გლეხების მიერ ახლო-მახლო სოფლებში, სიღნაღსა და თელავში.

ერთი კოდი ხორბალი ანუ 3 ფუთი	— 2 მან. 1 ფუთი — 66 კაპ.
„ „ ქერი ანუ 3 ფუთი	— 1 მან. 32 კაპ. 1 ფუთი—44 კაპ.
„ „ ფეტვი „ „	1 მან. 50 კაპ. „ „ 50 „
„ „ სიმინდი „ „	1 მან. 50 კაპ. „ „—50 „

²³ ЦГИАЛ ф. 515 Д. № 968, лл. 28, 661.

გარდა ამისა, მეურნეობაში დიდი ნაწილი ეჭირა ტყეს, რომელშიც ბევრი სხვადასხვა ჯიშის ხე იყო, გამოსადეგი, როგორც ვენახის სარებისათვის, ისე საშენი ხე-ტყისათვის და მეურნეობის სხვა საჭიროებისათვის. ამას ემატებოდა წისქვილები და ღუქნები, რომლებიც აგრეთვე იჯარით იყო გაცემული.

ვენახის იჯარით ამღებნი დაინტერესებულნი იყვნენ, რაც შეიძლება მეტი შემოსავალი მიეღოთ და ნაკლებად ზრუნავდნენ ვაზის მოვლაზე. მათ საამისო შეძლებაც არ გააჩნდათ. ისინი ასრულებდნენ მხოლოდ აუცილებელ სამუშაოებს. ასეთი იყო ვაზის გასხვლა, შეკვრა და მისი სარეველა მცენარეებისაგან გასუფთავება. ვაზის ძირებს შორის სთესდნენ-ბოსტნეულს და ზოგჯერ პურსაც კი, ამის შედეგი იყო ის, რომ დავით ჭავჭავაძის ზვრები ნაკლებმოსავლიანი იყო. ამ დროისათვის ყველაზე მეტი ზვრები ყოფილა ნაფარეულში, რომელიც რვა მოიჯარადრეზე იყო განაწილებული. ესენი იყვნენ:

იოსებ დოლიძე, რომელსაც ჰქონია 63 დესეტინა, აქედან ვაზს ეჭირა 34 დესეტინა. იღებდა სულ 975 ვედრო ღვინოს (წითელს 300, თეთრს 675). ერთ დესეტინაზე — 29 ვედროს, ვედრო ღვინო ღირდა 1,38 მან. (დესეტინა ვენახი იძლეოდა 40 მან. 25 კაპ.).

გიორგი ჯაში — სულ ჰქონია 36 დესეტ. 17 დესეტინა ვენახი — 674,5 ვედრო ღვინო, (1 დესეტ. 39 ვედრო, 54 მან. 12 კაპ.).

ბესარიონ ბაროშვილი — 23 დესეტ. 16 დესეტ. ვენახი — 937,5 ვედრო — (1 დესეტ. — 58 ვედრო — 89,50 კაპ.).

იოსებ კაკაბაძე — 26 დესეტ. 17,5 დესეტ. ვენახი — 325 ვედრო — (1 დესეტ. 47 ვედრო — 65 მან. 23 კაპ.).

ბესარიონ კუსიანი — 31 დესეტ. 11,5 დესეტ. ვენახი — 942 ვედრო — (1 დესეტ. 53 ვედრო — 73 მან. 56 კაპ.).

მაქსიმე ნაფარეშვილი — 31 დესეტ. 18 დესეტ. ვენახი — 787,5 ვედრო (1 დესეტ. 59 მ. 68 კაპ.).

დავით ელოშვილი — 12 დესეტ. 7 დესეტ. ვენახი — 150 ვედრო — (1 დესეტ. 21 ვედრო — 29 მან. 14 კაპ.).

ზეგო რაფაშვილი — 4 დესეტ. 2 დესეტ ვენახი — 562 ვედრო — (1 დესეტ. 281 ვედრო — 390 მან. 2 კაპ.).

129 დესეტინა ვენახიდან ნაფარეულში მოდიოდა 5854,2 ვედრო ღვინო, აქედან წითელი 1130, თეთრი 4724, 2 დესეტინაზე 45 ვედრო, საერთო შემოსავალი — 1 დესეტ. 99 მან. 5 კაპ. (ვედრო იყიდებოდა — 1 მან. 38,8 კაპ.).

ასევე იყო სხვა დანარჩენ მეურნეობებშიც:

	საერთო შემოსავალი	გასავალი	სუფთა მოგება
წინანდლი	4449,8	375	4074,8
ურიათუბანი	1544,24	253	1291,34
მუქუზანი	6998,42	253	6745,42
ზეგანი	1625	253	1372
ნაფარეული	9130	680	8450
მულანლა	822	100	722
ს უ ლ	24568,84	1914	22564,84

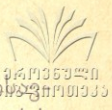
მეურნეობის საერთო შემოსავლის დადგენის დროს, როგორც ცხრილიდან ჩანს, მხედველობაშია მიღებული ის ფულადი შემოსავალი, რომელსაც დავით ჭავჭავაძე იღებდა მოიჯარადრეებისაგან.

ეს ჩანს მულანლოს შემოსავლიდან, რომლის მოიჯარადრეები გარიგებულნი იყვნენ მემამულესთან როგორც ნატურით, ძე ფულად გადასახადზე. ეს ფულადი გადასახადი იჯარისა მულანლოში უდრიდა 822 მანეთს, რომელიც მიჩნეულია კიდევაც მულანლოს საერთო შემოსავლად.

ასევე უნდა იყოს სხვა მეურნეობებშიც, სადაც ვენახების გაცემა ხდებოდა იჯარით, მოსავლის ნახევრის პირობაზე. როგორც ირკვევა ეს ნაწილია ამ ცხრილში გაანგარიშებული. მოწეული ღვინის რაოდენობა და საერთოდ მეურნეობის შემოსავალი ყოველთვის აღემატებოდა აქ გაანგარიშებულ შემოსავალს²⁴.

რაც შეეხება ღვინის დაყენების წესს, ის წარმოებდა ძველებურად. აქ არ ჰქონია ცდას ადგილი, რომ კახური ღვინოები ევროპულ წესზე დაეყენებინათ. ყურძენი იწურებოდა ხის მარნებში, საიდანაც შემდეგ გადიოდა მიწაში ჩაფლულ 30—40 და 200 ვედრიან ქვევრებში. ღვინის გადასხმა ხდებოდა წელიწადში ორჯერ ოქტომბერსა და მარტში. პირველი გადასხმის შემდეგ ახლად დაწურულ ტკბილს ყიდულობდნენ ვაჭრები, რომლებიც თვითონ აყენებდნენ ღვინოს. მემამულისათვის ხელსაყრელი იყო გაეყიდა ღვინო პირველი გადასხმის შემდეგ, რადგან მას არ ჰქონდა ღვინის შესანახი სარდაფები. ეს გარემოება ძალიან დაბლა სცემდა ღვინის ვაჭრების საქმეს. ღვინოები იყიდებოდა

²⁴ ЦГИАЛ, ф. 515, Д. № 968, л. 27.

უმთავრესად თბილისსა და ვლადიკავკაზში. ბუნებრივია ნაკლებმდობლობა ღიანი იქნებოდა მოიჯარადრეების ხელში ჩავარდნილი ჭავჭავაძის შესანიშნავი ზვრები, სადაც არ იყენებდნენ არავითარი გაუმჯობესებულ წესებს. საუფლისწულო უწყების მოხელენიც კი შენიშნავდნენ ამ გარემობას და გაკვირვებული იყვნენ თუ როგორი გაუთონავი იყო ვენახი, მოუვლელობისაგან ვაზი გამეჩხერებულიყო²⁵.

1875 წლიდან 1879 წლამდის მთელი მეურნეობა იჯარით ჰქონიათ აღებული ჯორჯაძესა და მოქალაქე მირიძანოვს, რომლებიც დავით ჭავჭავაძეს 24000 მანეთს აძლევდნენ წელიწადში; გარდა ამისა, ისინი აძლევდნენ ნატურით, მეურნეობიდან შემოსულ პროდუქტებს 6000 მანეთის რაოდენობით²⁶.

როგორც ჩანს, ამ წლებიდან დავით ჭავჭავაძემ სრულიად შეუშვა ხელი საკუთრივ მეურნეობის მმართველობას, რაც საგრძნობლად ემჩინევა კიდევაც მის წარმოებას. 60-იან წლებისათვის ჯერ კიდევ თვითონ მართავს მეურნეობას, რამდენადაც შეეძლო ეს სამხედრო სამსახურში მყოფ ადამიანს, რომელსაც გარდა თავისი სამსახურისა და მეურნეობის წარმოებისა, ლეკების წინააღმდეგ ბრძოლასა და თავდაცვაზე ზრუნვაც უხდებოდა²⁷. მის მოღვაწეობას მეურნეობის ასაღორძინებლად არ ჩაუვლია უქმად. 1862 წლის გაზეთი „გუთნის დედა“ აღნიშნავდა, რომ დავით ჭავჭავაძე წარმატებით აგრძელებდა თავის მამის დაწყებულ საქმეს — აბრეშუმის წარმოებას, რისთვისაც მას ნაფარეულში თუთის ხის პლანტაციები გაუზრდია და ჭიის გამოსაზრდელი ფარდულებიც აუგია. იმავე წლის სასოფლო-სამეურნეო ნაშრომთა გამოფენაზე, სხვა ექსპონატებს შორის დავით ჭავჭავაძის მეურნეობაში გამოყვანილი აბრეშუმიც იმსახურებდა ჯილდოს²⁸. ამ მიზნით ჰქონდა აღებული მას თბილისიდან 30 ვერსის დაშორებით სოფ. ლოჭინში 50 დესეტ. მიწის ნაკვეთი, რომელსაც ჯერ კიდევ ალ. ჭავჭავაძე ითხოვდა თუთის ხისა და მარენის პლანტაციების გასაშენებლად²⁹.

მაგრამ დავით ჭავჭავაძეს დიდხანს არ გაჰყოლია ამ საქმისადმი სიყვარული. შეიძლება მუდამ შევიწროებულმა ეკონომიურმა მდგომარეობამ და არეულმა საგარეო ვითარებამ აიძულა იგი მეურნეობა მოიჯარადრეებისათვის გადაეცა. გარდა ამისა, ის ხშირად იმყოფე-

25 ЦГИАЛ, ф. 575, Д. № 968, л. 21.
 26 იქვე.
 27 იქვე.
 28 ვაზ. „გუთნის დედა“, 1862, № 22.
 29 სტია, ფ. № 4, საქ. № 621.

ბოდა საზღვარგარეთ და მეურნეობის წარმოებასაც ამ დრომდე არაა დასრულებული აბარებდა.

თითოეულ მეურნეობას თავისი ზედამხედველი ჰყავდა, რომელიც განაგებდა მის წარმოებას. ამისათვის იგი თვიურ ხელფასს იღებდა. მუკუზანსა და ურიათუბანში ერთი ზედამხედველი ჰყოლია, რომელიც წელიწადში 300 მანეთს იღებდა. ნაფარეულის გამგებელ ქალსა და მის მეუღლეს 480 მანეთი ჰქონიათ წელიწადში. გარდა ამისა, იყვნენ მეტყვევები და დარაჯი. 5 მეტყვევს — 543 მან. ეძლეოდა.

საინტერესოა ნაფარეულის მეურნეობის გამგებელი ქალის ვინაობა. ეს ქალი იყო ფრანგი პოლინა ესკაზო, რომელიც დავითსა და მის მეუღლეს თავისი შვილების აღსაზრდელად ჩამოყვანილი ჰყავდათ პარიზიდან, სადაც ისინი იმყოფებოდნენ შამილის ტყვეობიდან განთავისუფლების შემდეგ. პოლინა საქართველოში ჩამოსვლის შემდეგ დავითის კამერდინერს სოსიკო საგინაშვილს გაჰყვა ცოლად და სამუდამოდ დასახლდა ნაფარეულში. დავით ჰავჭავაძე ძალიან გაკვირვებული იყო ამ ქალის არჩევანით, მაგრამ ამავე დროს მოხარულიც იყო, რომ იგი მეურნეობაში რჩებოდა. „Она основывается здесь и будет продолжать заниматься нашим хозяйством³⁰. პოლინა გარდა იმისა, რომ ფრანგულს ასწავლიდა დავითის მცირეწლოვან შვილებს, თავის მეუღლეს მეურნეობის წარმოებაშიც ეხმარებოდა. დავითიც ძალიან კმაყოფილი იყო მისი გამგებლობით და ამის შესახებ თავის მეგობარს სწერდა „Она, как Вам известно, женщина очень хорошая и полезная, что в необходимости доказывається двумялетним ея правлением Напареули³¹“.

პოლინას ქალიშვილის ანასტასია საგინაშვილის მოგონებებიდან ვგებულობთ, რომ დავითს მისთვის ჩაუბარებია წინანდლის, ნაფარეულისა და მუკუზნის მეურნეობა, რომელთა მართვაში მას იოსებ საგინაშვილი — პოლინას მეუღლე ეხმარებოდა, მისი ერთგული და საქმიანი სამსახურისათვის დავით ჰავჭავაძემ, როცა გადაწყვიტა მამულის საუფლისწულო უწყებისათვის გადაცემა, პოლინას ერთბაშად მისცა მასწავლებლობისა და მოურავობის 2000 მან.³² მეურნეობის წარმოებაში მონაწილეობას იღებდნენ დავითის შვილებიც. ასე მაგალითად, ილიას შესახებ დავითი წერს, რომ მას საღამომდე მოცალეობა არა აქვს, რადგან მოსავალს იღებს ნაფარეულში³³.

მიუხედავად ამისა, მეურნეობის წარმოების ასეთი სისტემა —

30 საქ. სახ. ლიტ. მუზეუმის ხელნაწ., ფ. 17399—6.
31 იქვე, 13216—6.
32 საქ. სახ. ლიტ. მუზეუმის ხელნაწ., ფ. № 13216—6.
33 იქვე, ფ. № 17399—ა.

იჯარით გაცემა ვენახებისა, რომლის მიზანი იყო მხოლოდ და მხოლოდ რაც შეიძლება მეტი შემოსავლის მიღება, სასურველ შედეგს ვერ აღწევდა. მისი მფლობელი დავით ჭავჭავაძე მუდამ ფულის ნაკლებობას განიცდიდა და ამიტომაც ღვინის გაყიდვა წარმოებდა ნაჩქარევად, მისი დაყენების წელიწადს, რაც ძალიან სცემდა ღვინის ხარისხიანობასა და ღირებულებას. ამას კი, თავის მხრივ, მემამულისათვის ზარალი მოჰქონდა.

დავით ჭავჭავაძის მამულში სულ ირიცხებოდა 406 კომლი, აქედან 1620 გლეხი მამაკაცი, ხუთი სოფლის: წინანდლის, ურიათუბნის, მუკუხნის, ზეგანისა და ნაფარეულის 333 კომლმა ან 1345 სულმა გლეხმა თავი გამოისყიდა და მესაკუთრე გლეხი გახდა. ამ მესაკუთრე გლეხების მფლობელობაში გადავიდა 1693 დესეტ. 1229 კვ. საე. მიწა. სოფ. მულანლოს 73 კომლი გლეხოზა კი წინანდებურად რჩებოდა დროებითვალდებულ დამოკიდებულებაში მემამულესთან, რადგან მათი სანადელო მიწები არ ჩათვალეს სარწყავ მიწებად, როგორც ეს ბატონს სურდა³⁴.

გარდა მესაკუთრე და დროებითვალდებულ გლეხებისა, მეურნეობაში იყვნენ ხიზნებიც. ნაფარეულში მათი რიცხვი უდრიდა 78 კომლს, მულანლოში 9 კომლს, ხიზნები არ ითვლებოდნენ მიწის მუდმივ მფლობელებად და იჯარით აღებულ ნაკვეთში ფულს უხდიდნენ მემამულეს. ისინი ითვლებოდნენ ნამდვილ მოიჯარადრეებად, რადგან მემამულის სასარგებლოდ არავითარ სამუშაოს არ ასრულებდნენ. მათი ურთიერთობა მემამულესთან განსაზღვრული იყო მხოლოდ მიწის აღებითა და ფულის გადახდით³⁵.

ღ. ჭავჭავაძის მეურნეობაში, როგორც ვხედავთ, დიდი რაოდენობით არის გამოყენებული დაქირავებული მუშახელი, რომლის ურთიერთობა მემამულესთან განისაზღვრება როგორც ნატურით, ისე ფულით. ეს უკანასკნელი უკვე საკმაოდ მტკიცედაა ფეხმოკიდებული მეურნეობაში. მულანლოს გლეხოზის ნაწილი ფულით უხდის მემამულეს გადასახადს. მუკუხანში ხიზნები მემამულეს საიჯარო გადასახადს აძლევენ არა ნატურით, არც სამუშაო ბეგრის მოხდით, არამედ მხოლოდ ფულით.

დაქირავებული მუშახელი მეურნეობაში არსებობს დროებითვალდებულ გლეხთა, (მულანლო) მოჯამაგირეთა და სხვ. სახით.

ასე რომ ახალ კაპიტალისტურ ურთიერთობას, რომელიც თანდათან იჭრებოდა და ვითარდებოდა ქვეყნის შიგნით და წარმოების ახალ ტიპს ქმნიდა, მემამულურ მეურნეობაშიც ჰქონდა ფეხი მოკიდებული.

³⁴ ЦГИАЛ, б. 575, საქ. № 968, ფ 8.

³⁵ იქვე.

რეფორმისუბიექტუალური წარმართული მეურნეობები

საქართველოში მემამულური მეურნეობის გარდაქმნის პროცესში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო საგლეხო რეფორმა, რომლის შემდეგ გაიზარდა თავისუფალი, დაქირავებული მუშახელის რაოდენობა და მემამულეს შესაძლებლობა მიეცა უფრო მეტად გამოეყენებინა იგი თავის მეურნეობაში. მაგრამ რეფორმამ დიდი შედეგით ვერ მოუტანა გლეხობას, რომელიც თავისი გაჭირვებისა და ეკონომიური იძულების გამო ისევ მემამულეზე იყო დამოკიდებული. მემამულეც, რასაკვირველია, რჩებოდა დროებითვალდებული გლეხის შრომის გამოყენებას, ვიდრე — თავისუფალი მუშახელის ფულით დაქირავებას. ეს კი თავისთავად უარყოფით გავლენას ახდენდა მეურნეობის წარმოებასა და მის წინსვლაზე, რომელსაც ბევრი სხვა ხელშემშლელი მიზეზიც ჰქონდა. მემამულე ეკონომიურ გაჭირვებიდან ამოსავალს მისი მეურნეობის წარმოების გაუმჯობესებაში ხედავდა, მაგრამ საამისოდ მას სახსრები არ გააჩნდა და ხშირად იძულებული იყო წამოწყებულ საქმისათვის თავი გაენებებინა, ამით აიხსნება ის ამბავი, რომ მემამულეთა უმრავლესობამ მამული საუფლისწულო უწყებას გადააბარა ან ვალეებში ჩავარდნილმა მისი გაყიდვით „უშველა“ თავს.

მემამულური მეურნეობის გარდაქმნის პროცესი ხასიათდებოდა ორი სისტემის ძველი — ბატონყმურისა და ახლის — კაპიტალისტურის თანაარსებობით. აქედან პირველი მათგანი ირღვეოდა და ნაშთების სახით მთელი ამ პროცესის მანძილზე თან ახლდა ახალ ურთიერთობას, რომელიც ნელ-ნელა ფეხს იკიდებდა ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში და ძირს უთხრიდა ძველ ბატონყმურ ურთიერთობას.

რუსეთსა და მის კოლონიურ ქვეყნებში კაპიტალისტური ურთიერთობის განვითარების თავისებურება ახალი არ არის ისტორიული მეცნიერებისათვის, რომელიც მდგომარეობდა სწორედ ამ ურთიერთობის ჩასახვისა და განვითარების მიმე, რუსეთისათვის დამახასიათებელ პირობებში.

მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტურმა ევოლუციამ გამო-
ხატულება ჰპოვა ძველი ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის შე-
ღარებით ინტენსიურ რღვევაში, დაქირავებული მუშახელის გაზრდა-
ში, საბაზრო პროდუქციის წარმოების გაფართოებაში, ფულადი იჯა-
რის გაბატონებასა და სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარებაში. ყო-
ველივე ამას მოჰყვა გლეხობის დიფერენციაცია გარკვეულ საფეხურ-
ზე. მემამულე იყენებდა დაქირავებულ მუშახელს, სასოფლო-სამეურ-
ნეო მანქანა-იარაღებს და აუმჯობესებდა სოფლის მეურნეობის დარ-
გების წარმოებას.

რეფორმის შემდგომდროინდელ მეურნეობიდან აღსანიშნავია ივ-
სულხანიშვილის, ბარათაშვილის, ანდრონიკაშვილის, ვეზირიშვილისა
და სხვ. მეურნეობები.

ეს მემამულეები, რომლებიც შეეცადნენ თავიანთი მამულის ახ-
ლებურ წესზე მართვას, გარდა მუხრანბატონისა და ჭავჭავაძეებისა,
უმთავრესად წვრილი მესაკუთრენი იყვნენ. სხვა მსხვილ მემამულე-
ებს, როგორებიც იყვნენ ორბელიანები, მელიქიშვილი, ფალავანდი-
შვილი, ციციშვილები, ერისთავები და სხვ., არც უცდიათ თავიანთი
მამულების რაციონალურ წესზე გამართვა. ბევრი მათგანი მიწებს იჯა-
რით აძლევდა, ჰყიდდა ან ვალში დაგირავებული ჰქონდა და თანდა-
თან ჰკარგავდა მათ.

ასე რომ თუ XIX საუკუნის დასაწყისისათვის მიწების უმეტე-
სობა თავადაზნაურობის ხელში იყო თავმოყრილი, შემდგომი ხანები-
სათვის უკვე აშკარა იყო ტენდენცია ამ მიწების ხვედრითი წონის შე-
მცირებისა¹. ასე, მაგალითად, ავალიშვილების მამული ბორჯომის ხეო-
ბაში 69.881 დესეტ. მიწის ფართობით შეისყიდა სახელმწიფომ და მის
ყოფილ მფლობელს დაუნიშნა მემკვიდრეობით პენსია 5000 მანეთის
რაოდენობით². თავად ციციშვილების კუთვნილი ტყე საციციანოს
მთის სახელწოდებით გადავიდა სახელმწიფო საკუთრებაში³, რადგან
ციციშვილებს აღარ შეეძლოთ მისი მოვლა. ამ ტყეს დიდი მნიშვნელო-
ბა ჰქონდა მდინარე მტკვრისა და მისი შენაკადების წყალსიუხვისა-
თვის. ამიტომ რუსეთის ხელისუფლება დიდ ყურადღებას აქცევდა მის
მოვლა-პატრონობას.

ყაფლან ორბელიანმა 1850 წელს გერმანელ კოლონისტებს მიჰ-
ყიდა მიწის ორი ნაკვეთი — შეიტანლი და თოფა-ბაში, რაშიც მან
მიიღო 434300 მან. (1 დესეტ. — 4 მან. 86 კაპ.)⁴. ასეთ ფაქტებს მრავ-

1 П. Гугушвили, Аграрные отношения в Закавказье, 1955, стр. 028.
2 სცია, 3241, საქ. № 503.
3 სცია, 3243, საქ. № 243.
4 სცია, 3241, საქ. № 36.

ვლად შევხედებით მთელი XIX საუკუნის მანძილზე. იყო შემთხვევები, როცა ესა თუ ის ნაკვეთი მიწისა სადაო ხდებოდა ხაზინასა და მემამულეს შორის. თუ მემამულე ვერ შეძლებდა თავისი უფლებების დამტკიცებას მიწაზე, იგი უსასყიდლოდ კარგავდა მას. ზურაბ, იაკობ, და ლუარსაბ ორბელიანებს 1819 წელს ჩამოერთვათ მიწები და სახელმწიფომ გერმანელ კოლონისტებს გადასცა დასასახლებლად და მეურნეობის გასამართავად. ორბელიანებმა საჩივარი აღძრეს თავიანთ მიწებზე და დაამტკიცეს რომ სოფლები: სამტრედო, ზემო შეიტანლი და ქვემო შეიტანლი მათ კუთვნილებას შეადგენდა. მათი ჩამორთმევისა და სახელმწიფოს საკუთრებაში გადასვლისათვის ისინი ფულად ანაზღაურებას მოითხოვდნენ. რუსეთის ხელისუფლება რამდენიმე წლის განმავლობაში განიხილავდა ამ საკითხს და, სცნო რა ორბელიანების უფლება ამ მიწების საკუთრებაზე, ცდილობდა შეეფასებინა რაც შეიძლება თავისთვის ხელსაყრელად. იგი ითვალისწინებდა მიწების ვარგისიანობასა და შემოსავლიანობას 1822 წლიდან მოყოლებული 1871 წლამდის, რომლის მიხედვით ორბელიანებს უნდა მიეღოთ 12891 მან. მაშინ როცა თვითონ ორბელიანები ამ მიწების საზღაურად მიიჩნევდნენ ვაცილებით მეტს — 134.550 მანეთს. ორბელიანები ითვალისწინებდნენ იმ დანაკარგს, რომელიც მათ განიცადეს ამ ხნის განმავლობაში მიწების დაკარგვით. რუსეთის ხელისუფლებას კი არ ავიწყდებოდა ის ამბავი, რომ ასეთივე ვარგისიანობის მიწა 1850 წელს 1 დესეტ. გაიყიდა 4 მან. 86 კაპ. ორბელიანები 1 დესეტ. სახნავ მიწას აფასებდნენ 60 მან. სავენახე მიწას — 75 მან. და ნაკლებ გამოსადევ მიწებს — 24 მან. 1 დესეტ⁵. მემამულეების სურვილი — მიეღოთ რაც შეიძლება მეტი თანხა, არაფრის წინაშე არ იხევედა. ისინი ყოველგვარი საშუალებით ცდილობდნენ ფულის ხელში ჩაგდებას. ზოგი მამულის შემოსავლიანობის გაუმჯობესებით, ზოგი გაყიდვით, გაქირავებით და სხვ. ალექსანდრე ივანეს ძე ორბელიანს სოფ. ბაშკიხეთი, ბორჩალოს მაზრაში, 12 წლის იჯარით ჰქონდა ვაცემული დუხნობორებზე, რომლებიც დასახლებული იყვნენ აქ და ვაჭრობასა და აღებ-მიცემობას ეწეოდნენ. მათი საოჯახო გადასახადი წელიწადში უდრიდა 1600 მანეთს. გარდა ამისა, დუხნობორებს ორბელიანისათვის ჩამოჰქონდათ თბილისში მოსაკითხის სახით თაფლი და სანთელი⁶.

მაგრამ მემამულეებს ფულის მიღების ყველაზე ადვილ საშუალებად თავიანთი ქონების „პრიკაზში“ დაგირავება მიაჩნდათ, საიდანაც ის იშვიათად თუ უბრუნდებოდა პატრონს და ვალში იყიდებოდა.

5 სცია, ფ. 241, საქ. № 36.

6 სცია, ფ. № 7, საქ. № 1742.

რეფორმის პირველ ხანებში პრიკაზში გირავდებოდა როგორც დასახლებული, ისე დაუსახლებელი მიწები. თუ არავინ გამოჩნდებოდა მყიდველი, მამული სახელმწიფო ქონების ექსპედიციის განკარგულებაში გადადიოდა, რომელიც ამ მიწების საფასურს „პრიკაზს“ გადასცემდა⁷. იყო შემთხვევები, როცა ვალის რაოდენობა აღემატებოდა მამულის ღირებულებას. სარდიონ ციციშვილმა თავის მამული დააგირავა „პრიკაზში“ 1861 წელს და სესხი მიიღო 37 წლის ვადით. ვალის გადაუხდელობის გამო მისი მამულები სოფ. ზახრაშენსა და დოესში, შეფასებული 28.330 მან., იყიდებოდა. აღ. აბაშიძეს მამული სოფ. კარდანახში დაგირავებული ჰქონდა 1200 მან. ვალი უდრიდა 1251 მანეთს, რევაზ ვაჩნაძეს მამული დაგირავებული ჰქონია, 9000 მან. ვალი კი უდრიდა 10765 მან. ასეთი სავალალო მდგომარეობა ბევრ სხვა მამულს ჰქონდა.

1849 წელს ვორონცოვის ინიციატივით ორბელიანებსა და ხაზინას შორის დაიდო ხელშეკრულება 30 წლის ვადით. ამ ხელშეკრულების მიხედვით, ერევნის გუბერნიის ალექსანდრეპოლის მაზრაში მდებარე მიწები გადაეცა იქ მცხოვრებ სახაზინო გლეხებს — რუსებსა და სომეხს — კათოლიკებს, რომელთა ოჯახებს ყოველწლიურად უნდა ეხადათ გადასახადი — რუსებს 72 მან. და სომეხებს — 10 მან. რაოდენობით.

მაგრამ რადგანაც ეს მიწები ჯერ კიდევ სადავო იყო ხაზინასა და ორბელიანებს შორის, ამიტომ შემოსული გადასახადი ამ მიწებიდან მიდიოდა „პრიკაზში“, ხოლო მას შემდეგ რაც ორბელიანების უფლება აღიარებული იქნა, მათ მიეცათ თანხა პროცენტებით, რომელიც უნდა გაენაწილებინა ორბელიანთა ოთხ ოჯახს⁸. ფულის მოგების მიზნით ქაიხოსრო და ანტონ ორბელიანებმა სახელმწიფოსაგან შეისყიდეს 32023 მანეთის აბრეშუმი. აღნიშნული თანხა მათ უნდა გადაეხადათ 4 წლის განმავლობაში. გირაოდ მიღებული იქნა მათი ქონება, რომელიც შეფასებული იყო 113,663 მანეთად⁹.

ციციშვილებსა და ხაზინას შორის დავა იყო საძოვრების შესახებ. ციციშვილები აცხადებდნენ რომ თრიალეთზე მდებარე ადგილები: ლიბები, რეხი კილიკის-ჯვარი, საპონაური, სახორცო და ტუსრები მათ საკუთრებას შეადგენდა. ეს ადგილები, როგორც სახაზინო საძოვრები, იჯარით ჰქონდა აღებული ვინმე მოქალაქე ახნაზაროვს. სახელმწიფო უარს ეუბნებოდა ციციშვილებს ამ მიწების საკუთრებაზე და აღნიშნავდა, რომ ეს ადგილები დაუსახლებელი იყო თურქეთიდან

7 სცია, ფ. 141, საქ. № 114.
8 სცია, ფ. 26, საქ. № 1426.
9 სცია, ფ. 26, საქ. № 474.

ქრისტიანული მოსახლეობის მოსვლამდე. შემოსხენებელი აღმშენებელი დაუბრუნდათ ციციშვილებს რეხის გამოკლებით, რომელიც სახელმწიფოს დარჩა¹⁰. ასეთი იყო მემამულეთა დიდი ნაწილის მდგომარეობა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. მათი მიწები გადადიოდა სახელმწიფოს ხელში, მას იძენდა სოფლად შექმნილი შეძლებული ფენა — კულაკობა, მესაკუთრე გლეხი და გამდიდრებული მეწვრილმანე. ამას განსაკუთრებით ძლიერი გამოვლინება ჰქონდა კახეთში, სადაც მემამულეთა დაქუცმაცებულად გაყიდული ვენახები და ზვრები რომელიმე კულაკის ან მევალე-მევახშის ხელში გადადიოდა.

მემამულეების შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა აგრეთვე იჯარით მიწების გაცემა. იჯარა იყო ორგვარი, ნატურალური და ფულადი. ნი-იანი წლებიდან იზრდებოდა ფულადი იჯარა. დავით ჭავჭავაძის მამული წინანდალში რვა მოიჯარადრეზე იყო განაწილებული, რომლებიც მემამულეს ფულად გადასახადს აძლევდნენ. მიწის დამმუშავებლად იგივე მოიჯარადრე გამოდიოდა, რომელიც, როგორც არამესაკუთრე, ნაკლებად იყო დაინტერესებული მიწის დამუშავებითა და მისი ტექნიკის გაუმჯობესებით. ამას ხელს უწყობდა მოკლევადიანი იჯარა, რომელსაც მემამულე ხშირად მიმართავდა საიჯარო ფასის გადიდების მიზნით.

მეფის ხელისუფლება დაინტერესებული იყო მისი ერთგული თავადაზნაურების კეთილდღეობითა და დღეგრძელობით და ყურადღების გარეშე არ ტოვებდა მის დამსახურებას სახელმწიფოს წინაშე.

ქართველი თავადაზნაურობა თავის მხრივ მაღლიერი იყო მეფის, იგი იმედის თვალთ შეჰყურებდა რუსეთის ხელმწიფეს, ცდილობდა თავი გამოეჩინა თავისი წარმატებით. ამას ადვილად აღწევდა სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწეობით, რისთვისაც დამსახურებულ ჩინებს იღებდა. სამსახურში მოპოვებულ წარმატებისათვის რუსეთის იმპერატორი უხვად აჯილდოვებდა ერთგულ თავადებს — მელიქიშვილს, ჩოლოყაშვილს, სუმბათაშვილს, ჭავჭავაძეს, მუხრანბატონსა და სხვებს მიწის ნაკვეთების მათ საკუთრებაში გადაცემით¹¹.

გარდა ამისა, მეფის ერთგულმა თავადაზნაურობამ გლეხთა გამოსყიდვისათვის მიიღო საკმაო თანხა, მისი კეთილდღეობისათვის დარსდა „პრიკაზნი“, სათავადაზნაურო ბანკი. ყოველივე ეს ღონისძიება მიმართული იყო იქითკენ, რომ მემამულეებსა და თავადებს მიეღოთ ფული და შეენარჩუნებინათ უზრუნველი ცხოვრება. მაგრამ ფეოდალურ საკუთრებას მიწაზე, უკვე წყალი ჰქონდა შემდგარი. მის

¹⁰ სცია, ფ. 26, საქ. № 196.

¹¹ ლენინგრადის, სალტიკოვ-შჩედრინის სახ. საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერთა განყოფილება.

რღვევას ველარ შეაჩერებდა ვერც მეფის ღონისძიებები და ვერც ადგილობრივი ადგილობრივი გილმამულის წარმოების წესის გაუმჯობესებანი. ეს გაუმჯობესება ძირს უთხრიდა მემამულურ მეურნეობას, რომლის წიაღში იქმნებოდა ახალი კაპიტალისტური წარმოება. მემამულე მაშინ იქნებოდა მოგებული, თუ იგი ამ ახალ სისტემაზე გადაიყვანდა თავის მეურნეობას. მაგრამ მისთვის ადვილი არ იყო დროებითვალდებულ გლეხთა შრომის გამოყენებაზე უარის თქმა. რუსეთის და მისი კოლონიალური ქვეყნების ჩამორჩენილმა და ბიუროკრატიულ სახელმწიფოსათვის დამახასიათებელმა სოციალურ-ეკონომიურმა პირობებმა განაპირობა მემამულური მეურნეობის გარდაქმნის მაჩანჩალური, ნახევრად-ბატონყმური ხასიათი.

მემამულეთა მიწათმფლობელობას ართულებდა მიწების გაუმიჯნაობა. მთელი საუკუნის მანძილზე ბოლო არ უჩანდა მიწებისათვის ბრძოლას, მემამულეებს, მემამულეებსა და გლეხებს, სახელმწიფოსა და მემამულეს შორის. მიწის გამო ატეხილმა დავამ სისხლისღვრა გამოიწვია მუხრანბატონებსა და ზედგინიძეებს შორის. ივანე მუხრანბატონი, რომელიც ცნობილი იყო თავისი აგრესიული განწყობილებით, სასამართლოში დასჭრეს მამულის მითვისების გამო. ასეთ შემთხვევებს მრავლად ჰქონდა ადგილი, რაც საერთო ჯამში აბრკოლებდა და ხელს უშლიდა სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმეს ჩვენს ქვეყანაში. ასე რომ, მემამულური მიწათმფლობელობა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ყოველმხრივ შევიწროებული აღმოჩნდა და პროგრესულად მიიწვედა წინ მისი რღვევისა და ნგრევის პროცესი. მიწების გაუმიჯნაობა და დაქსაქსულობა, კაპიტალის ნაკლებობა, მუშახელის სიძვირე, სათანადო ბაზრის უქონლობა, და სხვ. ხელს უშლიდნენ, აბრკოლებდნენ მემამულის მეურნეობის წარმატებას, მაგრამ ძირითადი მიზეზი მაინც ბატონყმური ნაშთების — დროებითვალდებულ გლეხთა ინსტიტუტის არსებობაში მდგომარეობდა.

მემამულეთა მეურნეობის შესწავლისას, ერთის მხრით, მთავარია გამოვიკვლიოთ ვინ იყო მისი მწარმოებელი, ვისი ხელით იმართებოდა სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგები, მეორეს მხრივ, ვინ იყო მფლობელი მეურნეობაში დამზადებული პროდუქციისა და რა შემოსავალს იძლეოდა იგი.

მემამულეთა მეურნეობების შესწავლის დროს, სათანადო საბუთების სიმცირის გამო, ძნელია მეურნეობისა და მისი შემოსავლის აღწერა. შესაძლებელი ხდება მხოლოდ ამ მეურნეობების წარმოების საერთო მდგომარეობის და წარმოების ხასიათის დადგენა.

თითოეული მემამულე მეურნეობის გამართვისა და წარმოებისათვის თავდაპირველად ცდილობდა შემოეფარგლა მამულის ფართობი

და გამოერკვია მიწისა და ნიადაგის ნაყოფიერება, ვარგისიანობა, მოდგებოდა თუ არა იგი ამა თუ იმ დარგის საწარმოებლად. ამის შემდეგ მეურნეობისათვის მნიშვნელოვანი იყო სარწყავი სისტემის წესრიგში მოყვანა, მუშახელის მოპოვება, სასოფლო-სამეურნეო იარაღების შექმნა. წარმოების მოსურნე მემამულე თვითონ აწარმოებდა ყველაფერ ამას თუ კი საამისოდ სახსრები გააჩნდა, თუ არა და სესხს მიმართავდა.

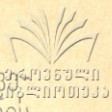
გორის მაზრის სოფ. ტირძისში და ბროწლეთში ივ. სულხანი-შვილს 3500 დესეტ.-ზე ჰქონდა გამართული მეურნეობა¹². აქედან 3000 დესეტ. ტირძისში და 500 დესეტ. ბროწლეთში. ეს მიწები მას მემკვიდრეობით ჰქონდა მიღებული; მეურნეობის წარმოებას შეუდგა ჯერ კიდევ 1860 წლიდან და 1865 წელს უკვე საკმაოდ გამართული ჰქონდა იგი. ივ. სულხანი-შვილის გადმოცემით, ნიადაგი სოფ. ტირძისა და ბროწლეთში გვალვის პირობებშიც კი ინარჩუნებდა ნაყოფიერებას, მეურნეობა ირწყვებოდა მდ. პატარა ლიახვის საშუალებით, რომლიდანაც გამოყვანილი იყო სარწყავი არხი.

მეურნეობაში მომუშავე მუშახელი უმთავრესად მოდიოდა იქვე ახლო-მახლო მდებარე ოსური სოფლებიდან. მინდვრის სამუშაოებზე ჩამოდიოდნენ ზაფხულობით და დღეში იღებდნენ — 20 კაპ. ქართველები კი 30—50 კაპ. ხანდახან უფრო მეტს. როგორც ჩანს, ქართველები, რომლებიც რჩეობდნენ გზებზე მუშაობას, ძნელად ჰკიდებდნენ ხელს მინდვრის სამუშაოებს. ამ სოფლებში მოსახლობდა 82 კომლი გლეხი. მთელი ფართობის 3000 დესეტ.-დან უმეტესი ნაწილი გლეხებზე ნადელებად იყო გაცემული და საკუთრივ სარგებლობაში რჩებოდა 500-მდე დესეტ., ე. ი. ძირითად მიწებს ამუშავედნენ დროებითვალდებული გლეხები, დაქირავებულ მუშახელს კი სეზონური ხასიათი ჰქონდა, თუმცა მეურნეობაში იყვნენ მუდმივი დაქირავებული მუშებიც.

1865 წლისათვის ივ. სულხანი-შვილს თავის¹³ მეურნეობაში 200 დესეტ. მიწაზე (საძოვრების ჩათვლელად) დათესილი ჰქონდა: 50 დესეტ. საშემოდგომო ხორბალი, 100 დესეტ. საგაზაფხულო, 4 დესეტ. ფეტვი, მუხუდო, ცერცვი და თამბაქო, 8 დესეტ. ენდრო, 7 დესეტ. ვენახი, 30 დესეტინაზე ხელოვნურად მოშენებული საკვები ბალახი და 1 დესეტ. იონჯა. მიწის დამუშავეებისას ივ. სულხანი-შვილი იყენებდა შუმანის სისტემის გუთანს, რომელიც არც თუ ისე შედეგიანი იყო, მაგრამ მეურნეობაში მაინც იხმარებოდა. მეურნეობაში ანოციერებ-

¹² ფ. № 241, ან 3, საქ. № 14, 1865—83 წწ.

¹³ ფ. 241 ან 3, საქ. 14, 1865—83 წწ. გვ. 70, 88.

ნენ მხოლოდ სასიმიინდე მიწას და სიმიინდის მოყვანა წარმოებდა ძველ
 ლებურად, თუმცა ივ. სულხანიშვილს გადაწყვეტილი ჰქონდა ცხენის
 შესაბამელი გუთნის გამოყენება, რომელიც სიმიინდის ნათესს სარეველა
 მცენარეებისაგან გაასუფთავებდა. პურეულის მკა და ლეწვა წარმოებ-
 და ასევე ძველებურად, რადგან სალეწი მანქანის შექმნა ძვირი უჯდე-
 ბოდა მემამულეს. ივ. სულხანიშვილი მოწადინებული იყო შეეძინა სა-
 ლეწი მანქანა, მაგრამ მან ვალესის სამანქანო დებოში ვერ შეარჩია
 მისთვის სასურველი ზომის სალეწი.

ივ. სულხანიშვილმა ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ
 ბაქოს გუბერნიაში დიდი შემოსავალი მოიტანა ენდროს წარმოებაჲ.
 ამიტომაც მან დერბენდიდან გამოიწერა თესლი და ჯერ 3—დესეტ-ზე
 დათესა, შემდეგ კი 7 დესეტ-ზე. 1864 წლისთვის ივ. სულხანიშვილი
 1 ფუთ ენდროს ჰყიდდა 5 მანეთად, შემსყიდველები თბილისელი ვაჭ-
 რები იყვნენ. გარდა ენდროსი, ივ. სულხანიშვილმა მოაშენა მეორე
 საღებავი მცენარე — საფლორი, რომელიც, მისი გადმოცემით, კარგი
 აღმოჩნდა და გაამართლა მეურნის ხარჯები. ივ. სულხანიშვილი ამ სა-
 ლეზავი მცენარეების რეალიზაციისათვის თვითონ ჩამოდიოდა თბილის-
 ში.

როგორც ჩანს, ივ. სულხანიშვილი გაუტაცნია ტექნიკური კულ-
 ტურის მოყვანას, იმ იმედით, რომ ეს კულტურები ახალი იყო ჩვენს
 ქვეყანაში და დიდ გასავალში იქნებოდა. იგი თავის მეურნეობაში ზე-
 თოვანი კულტურების მოშენებასაც მისდევდა. მან ყურადღება მიაქცია
 ამ მხარეში გავრცელებულ ველურ მცენარეს, რომლისაგანაც შეიძლე-
 ბოდა სახამებლის მიღება. იგი შეეცადა აგრეთვე კანაფისა და ლერ-
 წმის მოყვანას, რომლებიც საჭირო იყო რაგოჯისა და თუთიის წარ-
 მოებისათვის.

კარგ მდგომარეობაში იყო საძოვრები და საკვები ბალახის —
 იონჯის ნათესი, რომლის მოვლისა და გასუფთავებისათვის ივ. სულხა-
 ნიშვილი აპირებდა სათანადო მანქანების შექმნას.

7 დესეტინა მიწაზე ივ. სულხანიშვილს ჩაყრილი ჰქონდა სხვადა-
 სხვა ჯიშის ვაზი; საფერავი, მსხვილმარცვალი, ბუდეშური, ხორტივა-
 ლი და ადრეული. გარდა ვენახისა, სულხანიშვილს გაშენებული ჰქონ-
 და ხეხილის ბაღი, სადაც დარგული იყო 60 ძირი ხე, 10 ძირი ბაღი,
 10 ძირი ქლიავი, 30 ძირი ვაშლი და მსხალი. აღსანიშნავია, რომ სულ-
 ხანიშვილს გარდა ხილისა და ვენახისა, ევროპულად გამართული ყვა-
 ვილნარი და ხეივნები ჰქონდა. ბოსტნეულიდან მოჰყავდათ სხვადა-
 სხვა ჯიშის კომპოსტო და კიტრი. მეურნეობაში გაშენებული იყო

თურქული თამბაქო, რომელსაც უვლიდა ტრაპიზონიდან მოსული ოსტატი¹⁴.

მცირე მასშტაბით იყო წარმოდგენილი მეცხოველეობა და მეაბრეშუმეობა. მსხვილფეხა საქონლიდან მეურნეობაში იყო 8 უღელი ხარი, 3 ძროხა, რამდენიმე ღორი. მეაბრეშუმეობისათვის დარგული იყო 200 ძირი თუთის ხე. ასეთი იყო ივ. სულხანიშვილის მეურნეობა, რომლის გასამართავად მან სესხისათვის კერძო პირს მიმართა და ვალში ჩადგა. აღნიშნავდა რა თავის დამსახურებას სოფლის მეურნეობის დარგში, ივ. სულხანიშვილი წარმოების გასაფართოებლად ხაზინისაგან ითხოვდა 10 000 მანეთს (10 წლის ვადით).

ივ. სულხანიშვილის მოღვაწეობას არ ჩაუვლია შეუძინებელი იგი დაჯილდოებული იყო ოქროსა და ვერცხლის მედლებით ადგილობრივ და საიმპერიო გამოფენებზე მონაწილეობისათვის.

ივ. სულხანიშვილის მეურნეობის მნახველი აგრონომი დეიჩმანი დადებითად აფასებდა მეურნეობის წარმოებას, რომელიც ღირსი იყო დახმარებისა და ხელის გამართვისა. ამის გარდა, იგი სათანადო რჩევა-დარიგებებს აძლევდა მეურნეობის მწარმოებელს, რაც მას უნდა გაეთვალისწინებინა თავის მომავალ მუშაობაში.

ივ. სულხანიშვილს 200 დესეტი. — მიწაზე უნდა გამოეყენებინა ექვსმინდვრიანი სისტემა. პირველ წელს დაეთესა საშემოდგომო ხორბალი, მეორე წელს — ქერი, მესამე წელს — სიმინდი, ღომი, კომბოსტო, მეოთხე წელს — შვრია, მეხუთე წელს — კვლავ საშემოდგომო და მეექვსე წელს საზაფხულო პური. ასევე ანაწილებდა საკვები ბალახისა და სხვადასხვა ტექნიკურ კულტურების ნათესებს. ასეთივე რჩევა-დარიგებებს აძლევდა მესაქონლეობის დარგში, მანქანა-იარაღების გამოყენებაში და სხვა დარგების წარმოებაში.

ივ. სულხანიშვილი, ვიდრე მეურნეობის წარმოებას შეუდგებოდა, მანამდე გულმოდგინედ სწავლობდა და აკვირდებოდა სოფლის მეურნეობას ევროპასა და რუსეთში ყოფნის დროს. იგი საფრანგეთსა და შვეიცარიაში ეცნობოდა იქაურ მეურნეების საქმიანობას და ცდილობდა პრესის საშუალებით მათი უნარი და გამოცდილება გაეზიარებინა ქართველ მეურნეთათვის. ივ. სულხანიშვილი იძენდა სასოფლო-სამეურნეო მანქანებს, რომლებსაც ის თავის მამულში ცდიდა. „იმედი მაქვს, — წერდა იგი, — რომ ჩემგან მოპოვებული საგნები გამოსადეგი იქნება და მასთან სასარგებლო საერთოდ მთლად ჩვენი მამულის მეპატრონისათვის“¹⁵. ამისათვის იგი იწვევდა სოფ. ტირძისში ამ მანქანების ნახვის მსურველებს.

¹⁴ იგივე ფონდი, საქ. 14, გვ. 100.

¹⁵ „სასოფლო გაზეთი“, 1870 წ. № 16.

1869 წლისათვის ივ. სულხანიშვილის მეურნეობა კიდევ უფრო გაიზარდა. მას ჰქონდა ორი უცხოური სისტემის გუთანა, რომელთა მუშაობით კმაყოფილი იყო. სამკელი მანქანა, რომელსაც სალექი მოწყობილობაც ჰქონდა. ჰყავდა 31 უღელი ხარკამეჩი, 7 ცხენი, 14 ანგორის თხა, ღორები, ადგილობრივი და იაპონური ჯიშისა, ნაზმატყლიანი ცხვრები და ფრინველები.

ომისათვის, რომ უფრო კარგად ედევნებინა თვალყური მეურნეობის წარმოებისათვის, ივ. სულხანიშვილმა სოფ. ტირძნისიდან 4 ვერსის დაშორებით 400 — დესეტინაზე გააშენა ხუტორი, აქვე იყო შენობა ზედამხედველთათვის, მუშებისათვის; ბელელი, ბოსელი, საღორე, საქათმე, ფარეხი და კამეჩების სადგომი. გარდა ამისა, უნდა აეშენებინა საჯინბო, მანქანების შესანახი ფარდული და გადმოეტანა სოფ. ტირძნისიდან რუსული წისჭვილი.

მეურნეობაში სამმინდვრიანი სისტემა იყო. სთესდნენ ხორბალს, ქერს, სიმინდს, ფეტვს, საშუალო მოსავალი 1 დესეტინაზე საშემოდგომო ხორბლისა იყო 10—12 კოდი. საგაზაფხულო ხორბალი დესეტინაზე — 8—10 კოდი, ქერი, 15—20 კოდი; მოსავლიან წელიწადში 20—30 კოდი. სიმინდი მოდიოდა დესეტინაზე 12—15 კოდი, ფეტვი — 5—8 კოდი, ლობიო 10—15 კოდი. მინდვრის სამუშაოებს ასრულებდნენ უმეტესად დროებითვალდებული გლეხები, რომლებიც გარდებულნი იყვნენ მოსავლის ნახევრის ადებით; მიწების უმეტესი ნაწილი გლეხებზე იყო ვაცემული იჯარით. გარდა დროებითვალდებული გლეხებისა, მეურნეობაში მუშაობდნენ დაქირავებული მუშებიც, რომლებიც წელიწადში იღებდნენ 100 მანეთს. ისინი მუშაობდნენ მინდვრებსა და ბაღებში; რთველისა და პურის ადების დროს ქირაობდნენ ოსებსა და ჯარისკაცებს, რომლებიც დღიურად იღებდნენ 40—60 კაპ.¹⁶

70-იანი წლებისათვის ივ. სულხანიშვილის მეურნეობაში ცვლილებები მოხდა. ის აღარ აშენებდა წინანდებურად თამბაქოს, ენდროსა და სხვა ტექნიკურ მცენარეთა პლანტაციებს, რადგან ამ კულტურების მოყვანამ ცოტა სარგებლობა მოუტანა მას. თუმცა სათანადო წარმატებებსაც მიაღწია, მედლებიც კი მიიღო, მაგრამ ეს არ იყო საქმარისი. როგორც ჩანს, ამ საქმეში ივ. სულხანიშვილს ნაკლები სარგებელი უნახავს და თავი გაუხეხებია. ამიტომ მან კვლავინდებურად ხელი მიჰყო მემინდვრეობას; მიწის განოყიერებითა და საკვები მცენარეების დათესვით უზრუნველყო მეურნეობის მდგომარეობა. აგრონომი კუზმინი ივ. სულხანიშვილის ასეთ ჩავარდნას მიაწერს სოფლის მეურნეობის საზოგადოების მრჩეველებს, რომლებიც არასწორად

¹⁶ სცია, ფ. № 241, საქ. № 14.

ურჩევდნენ მას ამ კულტურის გაშენებისათვის მოეკიდა ზელიძის მეურნეობის დავალიანება იყო. ივ. სულხანიშვილის ვალი უდრიდა 8 000 მანეთს. მიუხედავად დიდი ზარალისა, რომელიც მან განიცადა მოუსავლიანობისა და ვალის გამო (რასაც დაემატა საქონლის ჭირი), მთავრობა უარს ეუბნებოდა შეღავათებზე¹⁷. შემდეგ, მისი მრავალგზის თხოვნის შედეგად, ვალის გადახდის ვადა გაუხანგრძლივეს 14 წლით, წელიწადში 500 მანეთის გადახდით.

ბაკურციხელი მემამულე სოლომონ ანდრონიკაშვილი, რომელიც ჯერ კიდევ 1860 წელს შეუდგა მეურნეობის წარმოებას, ფიქრობდა, რომ ჩინოვნიკურ სამსახურს, მამულის მოვლა ჯობდა და რომ არც აქედან ექნებოდა ნაკლები შემოსავალი. თავის ქვეყნისათვის სასარგებლო საქმე იქნებოდა, თუ იგი ხელს მოკიდებდა სოფლის მეურნეობის განვითარებას მისი დარგების ახლებურ წესზე წარმოებას. მისი წარმატებები სოფლის მეურნეობაში მისაბაძი გახდა კახეთის მემამულეებისა და გლეხებისათვის. სოლომონ ანდრონიკაშვილი მონაწილე იყო მოსკოვისა და თბილისის სასოფლო-სამეურნეო გამოფენებისა, დაჯილდოებული იყო ოქროსა და ვერცხლის მედლებით.

მისი მეურნეობის ძირითადი დარგები იყო მეღვინეობა, მეცხვარეობა და მებაღეობა. სოლომონ ანდრონიკაშვილს დიდი ღვაწლი მიუძღოდა აბრეშუმისა და თამბაქოს წარმოებაში. აბრეშუმის წარმოების განვითარებისა და გავრცელებისათვის ხელისუფლება ჰპირდებოდა სოლომონ ანდრონიკაშვილს სანიმუშო სკოლის მოწყობას, სადაც უნდა ესწავლათ გლეხის ქალებს ოსტატის მეთვალყურეობით და ხელმძღვანელობით. აბრეშუმის წარმოების მცირე მასშტაბურობა არ იყო ხელსაყრელი და ამიტომ სოლომონ ანდრონიკაშვილმა სცადა ამ საქმისათვის ამხანაგობის შექმნა, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზის გამო ეს ამხანაგობა დაიშალა. ახლა მეაბრეშუმეობას მხოლოდ მის მეურნეობაში ეწეოდა და იმედი ჰქონდა, რომ როდისმე შეიქმნებოდა პირობები მის გასაფართოებლად და უკეთ საწარმოებლად.

საკმაო წარმატებებს მიაღწია მან მეთამბაქეობაშიც. მის მიერ შედენილი თურქული ჯიშის თამბაქოს მოყვანა-გაშენებამ, სოლომონ ანდრონიკაშვილი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ ადგილობრივი პირობების გამოყენებითა და კარგი მოვლით შეიძლებოდა შესანიშნავი ხარისხის თამბაქოს მოყვანა, რომელიც თურქულ თამბაქოზე დაბალი ხარისხის არ იქნებოდა.

გარდა ამისა, სოლომონ ანდრონიკაშვილმა ხელი მიჰყო ყვავილეების გაშენებას, სათბურებში ბოსტნეულის თესვასა და მოყვანას და

¹⁷ სცია, ფ. 24, საქ. № 176—177.

ზოგიერთი მარცვლეულის სათესლედ დამზადებას. ამ უკანასკნელ ლონისძიებებს მეურნეობაში იგი დიდ მნიშვნელობას აძლევდა და აღნიშნავდა, რომ ამ დარგის განვითარებით თავიდან იქნებოდა აცილებული მოუსავლიანობა მარცვლეულის წარმოებასა და დამზადებაში¹⁸.

1867 წლისათვის სოლომონ ანდრონიკაშვილი განაგრძობდა სოფლის მეურნეობის ზემოხსენებული დარგების წარმოებას და მათი გაუმჯობესებისათვის მოითხოვდა თანხას, მაგრამ არ დასცალდა მას ეს საქმე, იგი 1868 წელს გარდაიცვალა და მთავრობა იძულებული იყო შეღავათები მიეცა სოლომონ ანდრონიკაშვილის ქვრივისათვის ვალის დაფარვაში.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ სოლომონ ანდრონიკაშვილი მთელი შეგნებითა და პასუხისმგებლობით ეკიდებოდა მეურნეობის განვითარების საქმეს. იგი თავის მოხსენებით ბარათში აღნიშნავდა, რომ მას შეეძლო მიწების იჯარით გაცემით დაკმაყოფილებულიყო, მაგრამ თავისი ქვეყნის ეკონომიური განვითარების ინტერესები უზიდავებდნენ მას თვითონ მოეკიდა ხელი წარმოებისათვის და წინ წაეწია საქმე.

იგი მთავარ დაბრკოლებად მიიჩნევდა უსახსრობას, რომელიც მას საშუალებას არ აძლევდა დაჭირავებული მუშახელი გამოეყენებინა¹⁹.

80—90-იანი წლების მემამულური მეურნეობები უფრო რაციონალიზებული და უკეთ მოწყობილი არიან, ვიდრე 70-იანი წლებისა. ასეთებია, მაგალითად, ეიფენჯანცის მეურნეობა ლაგოდეხში, ბარათაშვილისა — სოფ. კოტიშში და ვეზირიშვილისა — სოფ. ოსიაურში.

თბილისიდან 32 ვერსის დაშორებით მდ. ალგეთზე მდებარეობდა კოტიში ანუ პატარა ღურნუკი, სადაც ბარათაშვილს ჰქონდა გამართული მეურნეობა 1500 დესეტ. მიწაზე. აქედან 50 დესეტ. წარმოადგენდა სარწყავ მიწებს, 650 დესეტ. — სახნავს, ხოლო დანარჩენი — საძოვრებს.

მეურნეობაში ეწეოდნენ უმთავრესად მემინდვრობას. ითესებოდა ხორბალი, ქერი. მიწა მუშავდებოდა გაუმჯობესებული ქართული გუთნით. ბარათაშვილმა სცადა პურის სამკელი ნამგალი შეეცვალა სალექში მანქანით, მაგრამ ამ მანქანამ ვერ გაამართლა იმედები. იგი მკიდა ალაგ-ალაგ და პური მთლიანად მოუმკელი რჩებოდა. გარდა ამისა, მომკილი პურის აკრეფას სხვა მუშახელი სჭირდებოდა. ამიტომ პურის მკა ისევ ძველებურად, ნამგლით წარმოებდა, სამაგიეროდ გა-

18 სტია, ფ. 241, საქ. № 9.

19 იქვე.

მოსადეგი შეიქნა პურის სალეწი მანქანა. თუმცა გლეხები ლოზე ლეწდნენ პურს კევრის საშუალებით, მაგრამ ახალმა მანქანამ მათი მოწონება დაიმსახურა.

ბარათაშვილი პურის ლეწვას იწყებდა სექტემბრიდან; მისი აზრით, ამ დროს მუშახელი იაფი იყო. იგი რანსონისა და სიმსის სისტემის სალეწ მანქანას იყენებდა, რომელიც მოძრაობდა წყლის საშუალებით. 10 საათის განმავლობაში იგი ლეწავდა 10 ძნას. სალეწი მოთავსებული იყო ორსართულიან შენობაში. ზემო სართულში მოჰქონდათ ძნები, ხოლო ქვედა სართულში იფქვებოდა ხორბალი, ბზე კი მიდიოდა ცალკე. ლეწვაში მონაწილეობდა 15 კაცი, ისინი დაქირავებულნი იყვნენ დღიურად და იღებდნენ 40 კაპ.

ბარათაშვილს საკუთარ მფლობელობაში ჰქონდა 70 დესეტ. მიწა, რომელზედაც დათესილი იყო ხორბლის ორი სახეობა თეთრი და შავი თავთუხი, დანარჩენი ნაწილი სახნავი მიწებისა გაცემული ჰქონდა იჯარით ადგილობრივ მცხოვრებლებზე, რომელთაგან ის იღებდა ნატურით გადასახადს — როგორც პურის, ისე ქერის მოსავლის ერთ მესამედს ძნების სახით. ეს ძნები უნდა მოეტანათ და დაეწყოთ სალეწთან. დესეტინის დამუშავება ჯდებოდა 59 მან. (ყველა იმ სამუშაოს ჩათვლით, რაც მიწის დამუშავებას სჭირდებოდა, მოსავლის აღებისა და გალეწვის ჩათვლით).

ბარათაშვილის მეურნეობის ყოველწლიური შემოსავალი 108.800 ფუთ ხორბალს უდრიდა²⁰, ქერისა — 2000 ფუთს. ასეთი მოსავლიანობის გათვალისწინების საფუძველზე ბარათაშვილმა 1876 წელს მოაწყო წისქვილი, რომელსაც სამი ხარისხის ფქვილის მოცემა შეეძლო. ხორბლის გარდა მის მეურნეობაში ითესებოდა აგრეთვე შავი ქერა, რომელსაც ცხენების საკვებად იყენებდნენ.

1881 წელს სოფ. ოსიაურის მკვიდრი სვიმონ ვეზირიშვილი, რომელსაც ჰალესა და ლაიპციგის უმაღლეს სასწავლებლებში ჰქონდა მიღებული აგრონომიული განათლება, აპირებდა სანიმუშო მეურნეობის მოწყობას თავის სოფელში. ამისთვის იგი ითხოვდა 20 000 მანეთს 15 წლის ვადით. „...მხურვალე სურვილი მაქვს ხელი შეუწყო ჩემს ქვეყანაში სოფლის მეურნეობის განვითარებას“²¹, — აღნიშნავდა იგი თავის მოხსენებით ბარათში, რომელსაც თან ახლდა მეურნეობის აღწერილობა და მისი გარდაქმნის პროექტი.

ვეზირიშვილების სამემკვიდრეო მამული მდებარეობდა გორის მაზრაში, სურამთან ახლოს, ჰორჯომიდან 28 ვერსის დაშორებით. იგი

²⁰ «KCX», 1896 r., № 137.

²¹ სცია, ფ. 241, საქ. № 289, ფ. 43—44.

შეიცავდა როგორც სახნავ-სათეს მიწებს, ისე სათიბებს, საძოვრებს და ტყეს. სამხრეთიდან მდ. მტკვარი ჩამოუდიოდა რომლის გამოყენება შეიძლებოდა სარწყავად, მაგრამ აქაური ნიადაგი არ საჭიროებდა ხელოვნურ მორწყვას.

სოფელში 80 კომლი გლეხი იყო, მაგრამ რკინიგზის სიახლოვის გამო მუშახელი მუდამ ძვირად ფასობდა. აქ სამუშაოდ მოდიოდნენ ოსები, იმერლები, რაჭველები და სვანები. ამათგან იმერლები და ოსები მუშაობდნენ სიმინდის ყანებში, ხოლო რაჭველები ცნობილი იყვნენ, როგორც კარგი მომკვლები.

მეთურნეობის მიწის ფართობი უდრიდა 236 დესეტ. და 1800 საყენს, აქ იყო ქვის სახლი, ქვისაგან აშენებული ბოსელი, საჯინბო, 4 ბელელი, აგურის ქარხანა და სხვა დანარჩენი უძრავი ქონება²². მეთურნეობას მოშენებული ჰყავდა სამუშაო საქონელი და ფრინველი.

მეთურნეობის წარმოების სისტემა იყო ჩვეულებრივი, ე. ი. რამდენიმე დესეტინას იტოვებდა მემამულე და მიწების უმეტესობა გაცემული ჰქონდა იჯარით დროებითვალდებულ გლეხებზე ან ხიზნებზე, რომლებიც, ვეზირიშვილის განმარტებით, წარმოადგენდნენ, თავის მხრივ, წვრილ მოიჯარადრე ფერმერებს. მიწები, რომლებიც გაცემული იყო მოიჯარადრეებზე, შეადგენდა 139 დესეტ. და 600 კვ. საყენს. მოიჯარადრეები ვალდებული იყვნენ მათი სარგებლობისათვის მემამულისთვის ეხადათ 4 კოდი ღალა თითო დესეტინიდან. ღალის აკრეფა არ ხდებოდა ყოველთვის ერთნაირად. გლეხები თვითონ ამუშავებდნენ მიწას და მემამულეს უხდებოდა ცალკეული მოიჯარადრისაგან მიეღო ღალა. მას თან დაჰქონდა ღალის სია და გლეხის თანხლებით აწარმოებდა ღალის აკრეფას. მემამულეს იჯარით ჰქონდა გაცემული სპარსელ მებოსტნეზე ბოსტანი, ფულითა და ბოსტნეულის გარკვეული რაოდენობის მიღებით. აგურის ქარხანაც იჯარით იყო გაცემული. მეთურნეობაში გაბატონებული იყო სამმინდვრიანი სისტემა. ითესებოდა ხორბალი, სიმინდი, ფეტვი, ლობიო, ქერი.

მიწას ამუშავებდნენ და ანოყიერებდნენ ძველებურად, არ ხდებოდა ნათესი ყანის გასუფთავება და შემდგომი დამუშავება, უფრო პრიმიტიულად წარმოებდა მოსავლის აღება და პურეულის ლეწვა. პურეულის მოსავალს იღებდნენ ნამგლით და ლეწავდნენ კევრის საშუალებით. მოიჯარადრე არ ზრუნავდა არც მიწების განოყიერებაზე და არც მის შესვენებაზე, რის გამო ნიადაგი იფიტებოდა და ნაკლებმოსავლიანი ხდებოდა. მოიჯარადრის მთავარი საზრუნავი იყო მასზე შემოწერილი მოსავლის ნაწილი ღალის სახით ჩაებარებინა მემამულე-

22 სცია, ფ. 241, საქ. № 289.

ლისათვის, ამიტომაც ძალიან დაბალ დონეზე იდგა ოსიაურში სოფლის მეურნეობა.

ოსიაურში ვეზირიშვილების მიწებზე ესახლა 14 კომლი დროებითვალდებული გლეხი და ხიზანი. რომლებიც ტყისა და საძოვრების სარგებლობისათვის მემამულეს სასარგებლოდ მუშაობდნენ გუთნეულის გამოყვანითა და ურმების მიწოდებით. გარდა დროებითვალდებული გლეხებისა და ხიზნებისა, მეურნეობაში იყენებდნენ დაქირავებულ მუშახელს, უმთავრესად მოსავლის აღების დროს.

თუ რა შემოსავალს იძლეოდა მეურნეობა, ამის დადგენა შესაძლებელი ხდება არსებული მონაცემებით. 10 დესეტ. ე. წ. მინდვრის მიწებზე დათესილი იყო ხორბალი, რომელიც იძლეოდა 640 ფუთ ხორბალს, ფუთი 70 კაბ. ღირებულების, რაც უდრიდა 448 მან.; საერთოდ მეურნეობის მთელი შემოსავალი უდრიდა 598 მან. ამ 10 დესეტ. მიწაზე დახარჯული თანხა უდრიდა 610 მან.

მთელი მამულის შემოსავალი უდრიდა 5081 მან. 10 კაბ. დანახარჯი კი 5166 მან. 67 კაბ. დეფიციტი 85 მან. 57 კაბ. შემოსავლის აღწერის დროს ყველაზე მეტი შემოდინოდა საღალო გადასახადებისაგან. ეს იყო ლობიო 120 ფუთი, 1 ფ 1 მან. 120 მან.

სიმინდი 480 ფუთი	1 ფ — 60 კაბ. — 288 მან.
ხორბალი 800 ფუთი	1 ფ — 70 კაბ. — 560 მან.
ქერი 263 ფუთი	1 ფ—65 კაბ. — 170 მან. 50 კაბ.

ს უ ლ 1138 მან. 50 კაბ.

ღალა ნატურით შემოდინოდა და შემდეგ თვითონ ვეზირიშვილის მიერ გადატანილი იყო ფულად ღირებულებაზე. გარდა ამისა, ვეზირიშვილმა გამოიანგარიშა თუ როგორ კარგავდა თანდათან მამული წარმოების უნარიანობას ყოველწლიურად. წარმოების დანაკარგი უდრიდა 772 მან. 8 კაბ.

ასეთი მდგომარეობა იყო სოფ. ოსიაურში, სვიმონ ვეზირიშვილის სამემკვიდრეო მამულში, რომლის წარმოების გაუმჯობესებასა და შემოსავლის გაზრდას ცდილობდა მისი მფლობელი.

ვეზირიშვილის სიტყვით, ოსიაურის ექსტენსიური მეურნეობის ინტენსიურ მეურნეობად გადაქცევისათვის არსებობდა შემდეგი ხელშემწყობი პირობები: იგი ახლო მდებარეობდა ფოთი-თბილისის რკინიგზის მაგისტრალთან, იქაური ნიადაგი გამოსადეგი იყო ყოველგვარი კულტურის საწარმოებლად, მიწები არ იყო გაფანტული სხვადასხვა ადგილებში და არავინ არ ედავებოდა მის მფლობელობაში. მი-

წების უმეტესობა გარდა საძოვრებისა და საბოსტნე მიწებისა, უნდა გამოეყენებინა თვით ვეზირიშვილს, გლეხებს კი მიეცემოდა იჯარით მხოლოდ 17 დესეტ. 1800 კვ. საყ. გარკვეული ფულადი გადასახადის გაღებით (1 დესეტ. 10 მან.). ვეზირიშვილი შენიშნავდა, რომ გლეხი ფულის გადახდას არჩევდა ნატურით ჩაბარებას. გარდა ამისა, უნდა დაწესებულიყო ფულადი გადასახადი საძოვრებით სარგებლობისათვის, თვითეულ კომლზე 20 მან. და თითო ოჯახიდან 3 კაცის სამუშაოზე გამოყვანით. ეს მუშა მიიღებდა საერთოდ დადგენილ დღიურ ხელფასს.

ბევრი სიახლის შეტანა იყო გათვალისწინებული მემინდვრობა-სა და თესლბრუნვაში, სადაც მხედველობაში იყო მიღებული ნიადაგის შემადგენლობა, მისი განოყიერება სხვადასხვა მინერალური სასუქით.

მეურნეობის ძირითად დარგებად აღიარებული იყო პურეულის წარმოება და მესაქონლეობა²³. მესაქონლეობის განვითარებისათვის მეურნეობას უნდა ჰყოლოდა 40 ძროხა, 20 კამეჩი, 30 მოზვერი, 20 მსხვილფეხა საქონელი, 12 მუშა კამეჩი, 12 ხარი, (რომლებსაც სამუშაოდ გამოიყენებდნენ 8 თვის განმავლობაში, ხოლო დანარჩენ 4 თვის განმავლობაში გაასუქებდნენ და გაჰყიდნენ), 14 ღორი მოსაშენებლად, 15 სახორცედ.

ამის შემდეგ სვიმონ ვეზირიშვილი დაწვრილებით აღნუსხავდა ყოველი დესეტინის განოყიერებასა და სათანადო მომზადებას სხვადასხვა კულტურის საწარმოებლად. იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მიწის მინერალური სასუქით გამდიდრებას, რაც მისი მოსავლიანობის საწინდარს წარმოადგენდა. ასეთი სამეურნეო ღონისძიებების ჩატარების შემდეგ ოსიაურის მამული ყოველწლიურად 411 მან. 47 კაპ. გაზრდიდა თავის შემოსავლიანობას.

დიდი ყურადღება ექცეოდა მომავალში საქონლის გამოკვებასა და შენახვას, სასოფლო-სამეურნეო მანქანა-იარაღების შეძენას, და სხვა.

მთელი მეურნეობა უნდა განაწილებულიყო ნაკვეთებად, სადაც, გეგმის მიხედვით, დაითესებოდა ხორბლეული, ბოსტნეული ან საკვები ბალახი; შემდეგ გამოანგარიშებული იყო თითოეული ასეთი ნაკვეთის განოყიერების ხარჯები, სამუშაო ძალის რაოდენობა, მოსავლიანობა, მისი ღირებულება. ასეთ ვრცელ აღწერილობას მეურნეობისა და მისი შემდგომი გაფართოების გეგმას სვიმონ ვეზირიშვილი წარუდგენდა რა თბილისის გუბერნატორს, აღნიშნავდა, რომ მისი სამეურნეო ღონისძიებანი სანიმუშო და მისაბაძი გახდებოდა ყველასათვის. თბი-

²³ სცია, ფ. 241, საქ. № 289, 17.

ლისის გუბერნატორი თავის მხრივ შუამდგომლობდა კავკასიის საგუბერნატორთან მიეცათ სვიმონ ვეზირიშვილისათვის 20 000 მან. სესხის სახით²⁴.

სვიმონ ვეზირიშვილი არ კმაყოფილდებოდა მხოლოდ თავისი მამულითა და მის შემოსავლიანობის გაზრდით. იგი, გარდა პრაქტიკული ღონისძიებებისა, საზოგადოებრივ მოღვაწეობასაც ეწეოდა აგრონომიული განათლებისა და გავრცელების საქმეში. ამას მოწმობს მისი მრავალი სტატია, რომლებიც იბეჭდებოდა მაშინდელ სასოფლო-სამეურნეო და სხვა ორგანოებში — „გუთნის დედაში“, „კავკასიის სოფლის მეურნეობაში“, „მეურნეში“, „ღრობაში“ და სხვა.

იგი კარგად ხედავდა, თუ რა მდგომარეობაში იყო სოფლის მეურნეობა საქართველოში; ქვეყანას თავისი ბუნებრივი მონაცემების საფუძველზე შეეძლო ჰქონოდა კარგად განვითარებული სოფლის მეურნეობა, მაგრამ უსახსრობისა და სიღარიბის გამო ჩამორჩენილი იყო. სიღარიბის მთავარ მიზეზად სვიმონ ვეზირიშვილს მემამულეთა გულგრილობა მიაჩნდა. „მე ვამტყუნებ ჩვენს მემამულეთა თავიანთ მოქმედებაში და მათ ვსახავ ჩვენი მეურნეობის დამცირების მიზეზად, იმიტომ რომ დარწმუნებული ვარ მათს უკეთესის შეძლებას. ჩვენი გლეხი-კაცი კონსერვატორია, ძველი წესის მიმდევარი და თან უმეცარი. იმისაგან ვერ მოვიტხოვთ მეურნეობის წარმატებას, გაუმჯობესებას. იმას შეუძლიან მხოლოდ კარგი და სასარგებლო მაგალითის ნახვით ნელ-ნელა დასტოვოს თავისი მამა-პაპური ცოდნა... მეებატონეებმა უნდა მისცენ მათ მაგალითი, მერწმუნეთ გუთნით გამაგრებულ ხელს ვერა-რა ხელი ვერ შეედრება ვერც კეთილშობილებითა და ვერც სიმძლავრით“²⁵ — ქადაგებდა მემამულეების გულშემატკივარი სვიმონ ვეზირიშვილი, მაგრამ მემამულეთა უმრავლესობა უფრო ადვილი გზით — მამულის დაგირავებით პოულობდა თავის საარსებო სახსარს.

სვიმონ ვეზირიშვილი ცდილობდა სოფლის მეურნეობაში მანქანა-იარაღების გამოყენებას. ასე გამოსცადა მან ჯონსონის სისტემის სავალი მანქანა თავის მამულში და კარგი შედეგი მიიღო. თხუთმეტი დღის მუშაობით მან მოიკა 30 დესეტ. პური. 5 დესეტ. ქერი, შვრია. იგი ურჩევდა მეურნეებს შეეძინათ ეს სამკალი მანქანა, რომელიც მსუბუქი იყო და შედარებით მარტივი მექანიზმი ჰქონდა.

ვეზირიშვილი შენიშნავდა, რომ ნამგლიანი მუშის შოვნა ძნელია და ძვირიც უჯდება იგი მეურნეს, ცელის გამოყენებას კი ზარალის მეტი არა მოაქვს რა, ამიტომაც მიზანშეწონილი იყო ამ მანქანის შეძენა. ასეთივე საჭირო და სასარგებლო ცნობებს აწვდიდა სვიმონ ვე-

²⁴ სცია, ფ. 241, საქ. № 289, გვ. 49.

²⁵ ვაზ. „ღრობა“, 1881 წ. № 266.

ზირიშვილი საქონლის მოვლასა და შენახვის, ახალი მარცვლოვანი კულტურების მოყვანის შესახებ. იგი დაწვრილებით აღწერს როგორ უნდა დამზადდეს საქონლის საზამთრო საკვები — სილოსი.

„...მსურს ყველა მხენელ-მთესველს ყურში უჩურჩულო, წერს იგი — რომ კარგად გამოკვებილი საქონელი აძლევს კარგ სასუქს, კარგად გაფხვიერებული მიწა ბევრ ჭირნახულს და ბევრი ჭირნახული ხომ — ბევრ ფულს“²⁶.

ასეთი იყო მემამულური მეურნეობის მდგომარეობა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის აღმოსავლეთ საქართველოში. მემამულეების უმცირესობა ეწეოდა მეურნეობას და ცდილობდა მისი წარმოების გაუმჯობესებით შემოსავლიანობის გაზრდასა და ცოტად თუ ბევრად სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების გარდაქმნას.

XX ს-ის დამდეგისათვის უფრო გავრცელებული ჩანს მემამულეთა მიერ მიწების იჯარით გაცემა, რასაც ადრეც მიმართავდნენ, მაგრამ შედარებით ნაკლებად.

* * *

ალექსანდრე ივანე ძე ორბელიანის მამული მდებარეობდა ბორჩალოს მაზრაში, რომელიც შეიცავდა 23000 დესეტინას. აქედან ვიანურ-არხში იყო 7 936 დესეტინა, სარჩაპეტში — 1796 დესეტინა, ყარა-კალაში — 1233 დესეტინა, ყარა-ხაჩში — 11955 დესეტინა და ლოქში — 1220 დესეტინა.

ამ ავარაკებიდან სახნავი მიწები ვიანურ-არხში იყო 4000 დესეტინა, დანარჩენი ეჭირა საძოვრებს, სათიბებსა და ტყეს. ალ. ორბელიანს მთელი მამული გაცემული ჰქონდა იჯარით დროებითვალდებულ გლეხებსა და ახლო-მახლო მცხოვრებლებზე, იჯარის პირობა იყო: სახნავ მიწებზე შემოსავლის ერთი მეოთხედი, სათიბ მიწებზე — ერთი მესამედი და საკარმიდამო მიწაზე კი დაწესებული იყო ფულადი გადასახადი: 1,5 დესეტინაზე 3 მანეთი. ფულადი გადასახადი იყო აგრეთვე საძოვრებზე, რომელსაც მთელი წლით წინასწარ იხდიდნენ მოიჯარადრეები. წინასწარ ჰქონდა მიღებული ორბელიანს იაღლუჯის საძოვრების მთელი წლის გადასახადი — 2700 მანეთი. ლოქის სათიბების 3000 მანეთი და სხვ. შემდეგ ორბელიანმა თავისი მამული საუფლისწულო უწყებას მიჰყიდა, უკანასკნელმა თვითონ მოინდომა მამულის შემოსავლიანობის დადგენა და საამისოდ პროექტიც შეადგინა, მაგრამ ვერ შეძლო ორბელიანის მამულის შემოსავლიანობის დად-

26 ვახ. „დროება“, 1882 წ. № 24.

გენა, რადგან საიჯარო ხელშეკრულებები სიტყვიერად იღებოდა მემამულესა და მოიჯარადრეს შორის. გარდა ამისა, ორბელიანი თვითონ არ აწარმოებდა მამულის შემოსავლის აღრიცხვას, საამისოდ მას რწმუნებული ჰყავდა, რომელიც მეურნეობას განაგებდა. მეურნეობაში იყო არხების ზედამხედველი და 8 მეჯინბე. თვითეულ მათგანს ჯამაგირი ეძლეოდა. მოსავლის აღებასა და არხებით სარგებლობას განაგებდა ერთი კაცი, რომელიც წელიწადში 600 მანეთს იღებდა²⁷.

საუფლისწულო უწყებამ შეისყიდა ორბელიანის მიწები, სახნავი—125 მანეთად დესეტინა, ხოლო საძოვრები და სათიბები 25—30 მანეთად დესეტინა. ასევე მიჰყიდეს თავისი მამულები უწყებას გრუზინსკებმა, ქობულაშვილებმა, რომლებსაც თავდაპირველად იჯარით ჰქონდათ გაცემული მიწები.

გორის მაზრის სოფ. ლამისყანაში ჯამბაკურ-ორბელიანი ჰყიდდა 743 დესეტინიდან 515 დესეტინას. მას „პრიკაზის“ ვალი ჰქონდა 27 000 მან.²⁸.

მალხაზ ანდრონიკაშვილი თავის მამულს — ბადიაურს (სიღნაღის მაზრა) სათავადაზნაურო ბანკის ვალის გამო ჰყიდდა. მაგრამ უფრო გვიან 1914 წელს იგი თავადაზნაურობის სამიწათმოქმედო კომისიისაგან ითხოვს სესხს თავისი დაზარალებული მეურნეობის აღსადგენად²⁹. როგორც ირკვევა, მას მარცვლეულის მეურნეობა ჰქონდა, სადაც საკმაო რაოდენობით მოჰყავდა ხორბალი, რომელსაც ამავე მეურნეობაში ფქვავდა. შემდეგ წისქვილი დასწვია და მის აღსადგენად, ითხოვდა სესხს. მან ედენბურგის კანტორას შეუკვეთა წისქვილისათვის საჭირო მოწყობილობა და ეს კანტორაც შეღავათების დაშვებით აცლიდა მომხმარებელს თანხის გადახდას. მალხაზ ანდრონიკაშვილს თავისი მამულიდან 12 000 მანეთის შემოსავალი ჰქონდა³⁰. ჩანს, რომ მ. ანდრონიკაშვილს მდგომარეობიდან გამოსავლის პოვნა არა მარტო მიწების გაყიდვით უცდია, არამედ გარკვეული საქმიანობითაც. ასეთი მემამულე ბევრი იყო... ისინი გარკვეული დარგის წარმოებას ჰკიდებდნენ ხელს, ხშირად არ უმართლდებოდათ.

ივანე თარხნიშვილის მამული სათარხნო (644 დესეტინა) მის პატრონს 590 მანეთის შემოსავალს აძლევდა. აქ იგულისხმება მხოლოდ საიჯარო მიწებიდან მიღებული შემოსავალი, რომელიც მემამულეს არ ჰყოფნიდა. იგი იძულებული იყო მიწები გაეყიდა³¹.

²⁷ სცია, ფ. 361, საქ. № 106, ფ. 41—43.

²⁸ ფ. 215, საქ. № 27, 1908 წ.

²⁹ ფ. 215, საქ. № 323, 1914 წ. ფ. 56.

³⁰ იგივე საქმე.

³¹ სცია, ფ. 215, საქ. № 184, 1911 წ. ფ. 1.

თომა ციციშვილის მამული გორის მაზრაში იჯარით ჰქონდათ აღებული მოიჯარადრეებს, ხიზნებს³².

გივი ივანეს ძე ამილახვარს გორის მაზრის სოფ. ქვემო ჭალაში ჰქონდა 333 დესეტ. მიწა.

საკარმიდამო მიწა — 1,5 დესეტ.

ვენახი — 3 დესეტ.

სარწყავი სახნავი მიწები — 6 დესეტ.

ურწყავი სახნავი მიწები — 69 დესეტ.

ტყე — 65 დესეტ.

ბუჩქნარი — 80 დესეტ.

გამოუსადეგარი მიწები — 5 დესეტ.

ამილახვარს მეურნეობაში ჰყავდა 20 ხარი და 20 ძროხა. მიწების ნაწილი გაცემული იყო გლეხებზე მოსავლის ნახევრის გაღებით. საქმეში არ ჩანს რა დარგი იყო განვითარებული მეურნეობაში, მაგრამ ღვინის დასაყენებლად საჭირო ინვენტარის არსებობა მოწმობს იმას, რომ იგი მეღვინეობას ეწეოდა. შეიძლება რძის პროდუქტებსაც ამზადებდა³³.

ვეზირიშვილი სოფ. ოსიაურში ფლობდა 100 დესეტინას, 83 დესეტინა სათავადაზნაურო ბანკში ჰქონდა დავირავებული, ხოლო დანარჩენზე აპირებდა მერძვეობის მეურნეობის წარმოებას, რომელსაც, მისი აზრით, დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა დასასვენებლად ჩამოსული ხალხისათვის. რძის პროდუქტები გასაღებოდა ახლო მდებარე საბაზრო პუნქტში — ხაშურში. თავის ვრცელ მოხსენებაში ვეზირიშვილი განმარტავს თავადაზნაურობის მდგომარეობასა და აღნიშნავს, რომ მან, თავადაზნაურობამ, თავისი საკუთარი ძალებით უნდა იხსნას თავი რუტინისა და ჩამორჩენილობისაგან, რასაც დახმარება უნდა გაუწიოს კაპიტალის გაღებით მთავრობამ³⁴. იგი გულისხმობდა სამიწათმოქმედო კომისიას, რომლისგანაც ითხოვდა 5000 მანეთს, მეურნეობის გასამართავად.

ანდრონიკაშვილების მამული სიღნაღის მაზრაში (ს. მელაანში) გაცემული იყო დროებითვალდებულ და აგრეთვე სახელმწიფო გლეხებზე, რომლებიდანაც ის იღებდა მოსავლის ნახევარს ან მეოთხედს; საძოვრებიდანაც ცალკე იღებდნენ შემოსავალს, აქ უკვე ფულით. სათიბები 250 დესეტ. გაცემული იყო წელიწადში — 300 მანეთად; გარდა ფულისა, 10 ურემი ძნაც მემამულეს ეკუთვნოდა, საზამთრო

32 ფ. 215, საქ. № 182, 1911 წ., ფ. 32.

33 ფ. 215, საქ. № 69, 1918 წ. ფ. 34.

34 სცია ფ. 215, საქ. № 33; 1908 წ. ფ. 10—12.

სადგომებით სარგებლობისათვის 6 თვის განმავლობაში მემამულე იღებდა 600 მანეთს³⁵, სახნავი მიწების საიჯარო შემოსავალი იყო ნატურით (მოსავლის გარკვეული ნაწილი).

უფრო საინტერესოა დუშეთის რაიონის ს. ორხევისა და გორგაშენის მემამულეს ამილახვარის მეურნეობა, სადაც 164 დესეტ. მიწიდან სახნავს ექირა — 61 დესეტ.

ტყეს — 90 დესეტ.

საძოვრებს — 8 დესეტ.

საკარმიდამოს — 2 დესეტ.

გზას — 1 დესეტ.

მამულში ცხოვრობდა 17 კომლი დროებითვალდებული გლეხი, რომელიც დესეტ. იხდიდა 2 მან. მათ ჰქონდათ იჯარით აღებული 23 დესეტ. მიწა.

მემამულის შემოსავალი წელიწადში იყო 630 მან. 60 დესეტ.-დან შემოსავალს ჭარბობდა გასავალი: ხვნას, ბარვას, თესვასა და მოსავლის აღებას სჭირდებოდა 650 მან³⁶. მიწის იჯარიდან მიღებული ფულადი შემოსავალი 103 მანეთს უდრიდა³⁷.

ბორჩალოს მაზრაში ს. ქიონეთში ბარათაშვილებს ჰქონდათ გაუყოფელი მამული 397 დესეტინა.

სახნავი — 116,5 დესეტ.

საძოვრები და ბუჩქნარი — 66 დესეტ.

ტყე — 177 დესეტ.

გზა — 3,530 კვ.ს.

არხები — 400 კვ. ს. და სხვ.

წვრილი ნაკვეთები, 4 დესეტ. სავენახე მიწა გამოისყიდეს გლეხებმა, 27 დესეტ. სახნავი მათ სანადელოდ გადაეცა. 94 დესეტ. 140 კვ. ს. იმყოფებოდა მემამულის მფლობელობაში. სახნავ მიწებზე ითესებოდა მარცვლეული ხორბალი. ქერი და სხვ. 1 დესეტ. მოდიოდა 80—90 ფუთი ხორბალი და 100—120 ფუთი ქერი. უხნავი მიწებიდან 140—200 ფუთი თივა. მეურნეობაში იყო კარგად მოვლილი ვენახი, საიდანაც უხვი მოსავალი შემოდიოდა და კარგი ხარისხის ღვინოც დგებოდა. ვენახის თითოეულ დესეტინაზე მოდიოდა 200—300 ვედრო ღვინო. ღვინო ადგილზე იყიდებოდა უფრო ძვირად, ვიდრე თბილისში; ვედრო ღირდა 2 მან., 2 მან. 50 კაბ. 26 დესეტ. 530 კვ. სუ. ვენახი

35 ფ. 215, საქ. № 80, 1910 წ., ფ. 20—21.

36 ფ. 215, საქ. № 110, 1910 წ. გვ. 1—4.

37 იქვე.

იძლეოდა წელიწადში საშუალო მოსავლიანობის დროს 5000 ვედროდ ღვინოს³⁸. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ მეურნეობაში გამოყენებულ იყო დროებითვალდებულ გლეხთა შრომა, რომელთაც სანადელო მფლობელობაში ჰქონდათ მიწები.

თბილისის გუბერნიის ს. რუსისში მცხოვრები მემამულე-მეურნე, როგორც თვითონ უწოდებს თავის თავს, აზნაური გიორგი ალექსიძე მოწადინებულია სულითა და გულით, შექმნას სანიმუშო მეურნეობა. ადრე ის მსახურობდა რუსეთში სახამებლის ქარხანაში, რომელსაც ფრანგი სპეციალისტი განაგებდა. სამშობლოში ჩამოსვლის შემდეგ, ალექსიძემ იყიდა 400 კვ. საყ. ვენახი, რომელიც ფილოქსერისგან იყო განადგურებული. მან ჩაყარა ამერიკული ჯიშის ნამყენი ვაზი და ნაკვეთი 4 ნაწილად გაჰყო; ერთ ნაწილში იყო ხილი, მეორეში ნამყენი ვაზები, მესამეში — ამერიკული ვაზები, ხოლო მეოთხეში გამიზნული იყო სკოლის აშენება. „ყველა ზემოაღნიშნული, — ამბობს ალექსიძე, — იმიტომ გავაკეთე, რომ ხალხს დაენახა და წაეხატათ ჩემთვის, რომელნიც მერე თითქმის გადამაჰარებდნენ, რადგანაც უფრო მეტი მამულიცა ჰქონდათ“³⁹. ამის შემდეგ ალექსიძემ გაზარდა მიწის ფართობი, ზანკიდან აღებული სესხით იყიდა მიწა ს. რუსისში. 13 დესეტმიწის ყიდვამ ვალში ჩააგდო მეურნე, მის მეურნეობას ჩაქუჩს ქვეშ გაყიდვა ემუქრებოდა. გარდა ამისა, მეურნეობის ხარჯები კიდევ სხვა იყო 10 000 ძირი ვაშლი გადასარგავი იყო, ჭარხლის თესლი შესაძენი და, რაც მთავარია, 50 მუშა სათონხნავად დასაქირავებელი, თვითველ მუშას 1 მან. და 40 კაბ. დასჭირდებოდა. მუშახელი ესაჭიროებოდა ვენახს, სიმინდს, ჭარხალსა და კომბოსტოს. ალექსიძეს ჰყავდა 32 ძირი ფუტკარი, რომლისთვისაც უნდა შეეძინა 50 სკა. გარდა ამისა, აპირებდა კარტოფილის დათესვას. ყოველივე ამას, მისი გამოანგარიშებით, დასჭირდებოდა 1332 მანეთი. სამიწათმოქმედო კომისიამ ე. წ. ექსტრაორდინალური ფონდიდან მისცა დახმარების სახით ალექსიძეს მხოლოდ 100 მანეთი, მეტის შეძლება მას არ ჰქონდა.

მეურნეობის წარმოების მემამულეთა ერთგვარი გაერთიანება არსებობდა კახეთში, რომელიც ცნობილია ალაზნის გაღმა მხარის გაერთიანებით. მასში მთავარი მონაწილენი იყვნენ აფხაზები და ვაჩნაძეები. ისინი გაერთიანებული მამულის მიწებს გასცემდნენ იჯარით მსურველებზე; ამ დროისათვის (1904 წელი) მათ განუზრახავთ ზოგიერთი მიწის გაყიდვა. მსყიდველები იყვნენ იმერეთიდან ჩამოსული გლეხები, რომლებიც კახეთში სახლდებოდნენ⁴⁰. თუ რამდენ დესეტინა

38 ფ. 215, საქ. № 188, 1911 წ. ფ. 30.

39 ფ. 215, საქ. № 158, 1910 წ. ფ. 12, 13.

40 ფ. 215, საქ. № 56, 1909 წ.

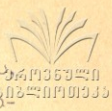
მიწას ფლობდა ეს გაერთიანება, საბუთიდან არ ჩანს, მაგრამ ერთი მონაცემით შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ მის ფართობს კერძოდ მემამულე აფხაზებს ეკუთვნოდათ 1200 დესეტ. სხვა იყო კიდევ გაერთიანების დანარჩენი წევრების ვაჩნაძეების მიწები, ტყეები, რომლებსაც საკმაოდ დიდი ფართობი ეჭირა⁴¹.

როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, მემამულური მეურნეობის ახლებურ წესზე — კაპიტალისტურ სისტემაზე გარდაქმნას ხელს უშლიდა ბატონყმური ურთიერთობის ნაშთების არსებობა, რომელმაც მისი ბოლო განაპირობა. გარდა ამ ძირითადი მიზეზისა, მემამულური მეურნეობის კაპიტალისტურად გარდაქმნას ის ხელშემშლელი მიზეზებიც ჰქონდა, რომლებიც საერთოდ აბრკოლებდნენ სოფლის მეურნეობის განვითარებას ჩვენს ქვეყანაში. ეს იყო მიწების გაუმეჯანოება, დაქსაქსულობა, მიწის დამუშავების ტექნიკის დაბალი დონე, კაპიტალის ნაკლებობა, ყოველივე ამას აგვირგვინებდა მეფის რუსეთის კოლონიალური პოლიტიკა, რომელიც საქართველოს მხოლოდ ნედლეულის მიმწოდებელ ქვეყნად მიიჩნევდა.

მემამულეები, რომლებიც იწყებდნენ მეურნეობის ახლებურ წესზე გამართვას, პირველ რიგში ცდილობდნენ ახალი კულტურების მოშენებას, რაც, მათი აზრით, უფრო მომგებიანი და სარგებლიანი იყო. არ ითვალისწინებდნენ რა ადგილობრივ პირობებსა და მონაცემებს, ისინი ხშირად მარცხდებოდნენ და ვალებში ვარდებოდნენ. ასე დამართა საკმაოდ გამოცდილ მეურნეს ივ. სულხანიშვილს, რომელმაც თავისი მეურნეობის წარმოება ტექნიკურ კულტურების მოშენებით დაიწყო, მაგრამ დროზე გაანება თავი და მემინდვრეობის აღდგენითა და გაუმჯობესებით საქმე გამოასწორა.

მემამულური მეურნეობის შემაფერხებელი იყო აგრეთვე წარმოებაში გარკვეული სისტემის უქონლობა. მემამულე ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი პროდუქცია დაემზადებინა გასასყიდათ და მოგება ენახა. ამას იგი აღწევდა თითქოს, მაგრამ არც თუ ისე წარმატებით. მას ასე მიაჩნდა, რომ სოფლის მეურნეობის დარგების გამრავლებით შემოსავალიც გაიზრდებოდა. მაგრამ უკვე ახალი დარგის შემატებას მეურნეობაში ახალი ხარჯები მოსდევდა და მოგების თანხას არა ემატებოდა რა. ასეთ მოვლენებს აქვს ადგილი ჩვენს მიერ განხილულ მეურნეობაში; არც ერთი მემამულე არ კმაყოფილდება რომელიმე დარგის — მემინდვრეობისა ან მესაქონლეობის წარმოებით, რამდენიმე წლის შემდეგ იგი ხელს ჰკიდებს მეაბრეშუმეობას, ტექნიკური კულტურების წარმოებას და სხვ.

41 ფ. 215, საქ. № 56, 1909 წ.

მართალია, ჩვენი ქვეყნის პირობები იძლეოდა ამის საშუალებას, მაგრამ შემოსავლის მოსურნე მემამულე ვერ ახერხებდა გასწვდომბა და წარმოების ფართო მასშტაბებს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მეურნეობის კაპიტალისტურ ევოლუციას აფერხებდა დროებითვალდებულ გლახთა შრომის გამოყენება, რომელიც ძველი სისტემის ნაშთს წარმოადგენდა. ამ შრომის გამოყენებაზე დაფუძნებული მეურნეობა, ბუნებრივია, კაპიტალისტურ მეურნეობად ვერ გარდაიქმნებოდა. მემამულე დაჩვეული იყო მუქთი შრომის გამოყენებას და ვერ შეჰკუებოდა მუშახელის დაქირავეებაზე ფულის გადახდას, ის რჩეობდა თავისი კაპიტალი მეურნეობის ახალ დარგების წარმოებაში დაებანდებინა, ვიდრე იგი უკვე არსებულ დარგების გაუმჯობესებაზე ან მუშახელის დაქირავეებაზე დაეხარჯა. ამიტომაც იყო მემამულის მეურნეობა ძნელად ვითარდებოდა და ძველი სისტემის ნაშთების წვეწმში იხარშებოდა. ამას ემატებოდა კიდევ ის, რომ ვაჭარ-შემსყიდველები შემოსეულნი იყვნენ სოფელზე და ვიდრე ბაზრამდე მიიტანდა მემამულე ან გლეხი თავის საქონელს, იგი ძალიან დაბალ ფასებში ხელში უფარდებოდა ამ ჩარჩებს. მათი მავნებლური ბატონობის შესახებ არა ერთხელ აღნიშნავდნენ მაშინდელ პრესაში. გაზეთი „დროების“ კორესპონდენტი შენიშნავდა, რომ მევახშისა და ჩარჩის მსხვერპლია ჩვენი გლეხი კაციც და მემამულეც, რომელთა ვალებში ჩავარდნა ბოლოს უღებდა ორივეს⁴².

„ჩვენი მეურნეები თავის ჭირნახულის მომეტებულ ნაწილს, — წერდა ჟურნალი „იმედი“, — სომხებზედ ასაღებენ. ისე და ამრიგად, რომ კაცს ამისთანა გასაღებაზედ გული აემღვრევა, როდესაც ხედავს რა დიდი ნაწილი ჭირნახულის რა უსარგებლოდ და პატრონის საზარალოდ იღუპება. თუთხმეტჯერ მოვა სომეხი სირაჯი ღვინის პატრონთან ჭაშნიკის გასასინჯად და თხუთმეტჯერვე ისე გამოთვრება, რომ პატრონს ამისთანა მასპინძლობა თითქმის ერთ ჩაფადინ უჯდება“⁴³. ყოველივე ამის შემდეგ, ღვინის შესყიდვის დროს შემსყიდველი ვაჭარი ორი-სამი ჩაფით მეტს წაიღებდა ხოლმე საჩუქრის ანგარიშში. ნაყიდი ღვინო ვაჭარს ქალაქში ჩამოჰქონდა და ერთი ორად ჰყიდდა. „ყოველ იმისთანა შემთხვევაში, — განაგრძობს სტატიის ავტორი, — როდესაც სოფლებსა და მოქალაქეებს შუა მეურნული ნაწარმოების გასასაღებლად მესამე პირნი იღებენ მონაწილეობას, მეურნულ ჭირნახულს სოფლებისათვის ფასი უფარდება და მოქალაქეებისათვის კი ემატება“⁴⁴. ასე რომ, სათანადო ბაზრის უქონლობა ძალიან აფერხებდა

42 გაზ. „დროება“, 1869 წ. № 21;
 43 ჟურნ. „იმედი“, 1881 წ., № 1.
 44 დასახ. ჟურნალი.

მამულის მეურნეობის წარმოების საქმეს. მისი შექმნისათვის ეზრუნა სოფლის საზოგადოებას. ამისათვის ჟურნალ „იმედის“ აზრით, საჭირო იყო შექმნილიყო ბაზარი ანუ ჭირნახულის დეპო, რომელიც მოუვლიდა საქმეს. გარდა ამისა, უნდა დაეარსებინათ ასოციაციები, რომლებიც „მოსაბოძნენ უსარგებლო ვაჭრებს, როგორც შუამავლებს ფაბრიკანტებსა და მემამულეებს შორის“. შედარებით უკეთ გამოიყურებოდა მემამულურ მეურნეობაში მანქანა-იარაღების გამოყენების საქმე. სასოფლო-სამეურნეო მანქანებიდან მემამულეები იყენებდნენ უცხოური სისტემის გუთნებს, სამკელსა და სალექს მანქანებს, ვენახის შემწვამვლელ ხსნარებსა და იარაღებს. თუმცა უცხოური სისტემის გუთანმა ვერ მოიკიდა ჩვენში ფეხი, მაგრამ მნიშვნელოვანი გაუმჯობესება შეიტანა ქართული გუთნის სისტემაში. ბევრ მემამულეს შეგნებული ჰქონდა სასოფლო-სამეურნეო მანქანების გამოყენების მნიშვნელობა და სარგებლობა და გულმოდგინედ ცდილობდა მათ ხმარებას. ასეთები იყვნენ მუხრანბატონი, სულხანიშვილი, ვეზირიშვილი, და სხვ. მათ ესმოდათ, რომ საჭირო იყო ძველებური, მამა-პაპური წესის შეცვლა, სამეურნეო იარაღების გაუმჯობესება, რაც უკეთესი მოსავლიანობის საწინდარი იქნებოდა. მათი აზრით, სასარგებლო იყო აგრონომიული განათლების მიღება, რომელიც მემამულეს მეურნეობის სწორი, რაციონალური წარმოების საშუალებას მისცემდა. ამ მიზნით მოუწოდებდა ქართველ მემამულეებს ჟურნალი „იმედი“ და მიუთითებდა ქართველ ახალგაზრდობას თავი მიენებებინათ ჩინოვნიკური სამსახურისათვის და ხელი მიეყოთ მეურნეობისათვის. ჟურნალი იმასაც შენიშნავს, რომ ჩვენში მეურნეობის წამომწყებსა და ინიციატორს არა თუ ხელს უწყობენ, არამედ დასცინიან და აბუჩად იგდებენო. რომელიც თავადიშვილს ყველის წარმოებისათვის მოუკიდნია ხელი და თავდაპირველად წარმატება არ ჰქონია, მაგრამ მიუხედავად გარეშე და შინაურთა უნდობლობისა და დაცინვისა, არ შეშვებია ამ საქმეს. გარკვეული დროის შემდეგ ყველის წარმოების საქმეც კარგად წასულა.

მიუხედავად ასეთი ცდებისა, მემამულურ მეურნეობათა რაციონალიზაციას მაინც არ ჰქონდა საყოველთაო ხასიათი. მაშინდელ პრესაში არაერთხელ შეხვდებით საყვედურს მემამულეების მიმართ, რომელნიც გულგრილად უყურებდნენ ამ საქმეს. ასე, მაგალითად, ვაზის შემწვამლავ 600 ეგზემპლარი მანქანებიდან მხოლოდ 12 ცალი გაყიდულა. ზოგიერთი მემამულე ხეხილის ბაღს გააშენებდა, გამართავდა მაგრამ შემდეგ მის მოვლაზე ნაკლებ ზრუნავდა. თავად-აზნაურობის უმეტესი ნაწილის მეურნეობისადმი გულგრილი დამოკიდებულების ასეთ მაგალითებს მრავლად ვხვდებით.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მემამულურ მეურნეობაში საგრობლად განვითარდა სავაჭრო მიწათმოქმედება და გაიზარდა საბაზრო პროდუქციის წარმოება. რეფორმის შემდეგდროინდელ ხანაში მემამულური მეურნეობის ნაწარმის ზვედრითი წონა საკმაოდ დიდი იყო ბაზარზე, მაგრამ ამ მეურნეობებში მთავარი მწარმოებელი გლეხობა იყო. მართალია, არსებობდა როგორც მუდმივი, ისე სეზონური დაქირავებული მუშახელი, მაგრამ მთავარი მწარმოებელი მაინც დროებითვალდებული გლეხი იყო. ქართველი მუშები უფრო გზებსა და რკინიგზებზე მუშაობას რჩებოდნენ, ვიდრე მეურნეობაში. აქ დაქირავებულ მუშებად უფრო მეტად ჩანან ოსები, ბერძნები, სომხები. სეზონურად მოდიოდნენ მთიულები, რაჭველები, ხევსურები. გარდა დროებითვალდებულ გლეხებისა, მეურნეობაში ნატურალურ ბეგარის პირობის საფუძველზე მუშაობდნენ ხიზნები.

მემამულურ მეურნეობაში კაპიტალისტური ევოლუციის მაუწყებელი იყო ფულადი რენტის გაჩენა, რომელიც განსაკუთრებით საგრძნობი გახდა რეფორმის შემდეგ. 80—90-იან წლებში ჭავჭავაძეებისა და მუხრანბატონის მეურნეობაში, ნაცვლად ნატურალური გადასახადისა, გლეხობა კომლობით იხდიდა ფულად გადასახადს. სვიმონ ვეზირიშვილი ითვალისწინებდა რა მეურნეობის მომავალ გაუმჯობესებას, აღნიშნავდა რომ იჯარით გაცემული მიწების სარგებლობისათვის, გლეხობას გადასახადი ფულად უნდა ეხადა.

მემამულურ მეურნეობაში, როგორც წესი, ძირითადი მწარმოებელი დროებითვალდებული გლეხები და ხიზნები იყვნენ, თუმცა დაქირავებულ შრომასაც გარკვეული ადგილი ეჭირა... მისი ზვედრითი წონა თანდათან იზრდებოდა.

ზემოაღნიშნული მეურნეობები გარდამავალი ტიპისანი იყვნენ. მათი კაპიტალისტური ევოლუცია ძველ ურთიერთობასთან შერკინების ვითარებაში მიმდინარეობდა და ამდენად ის ძნელი და რთული პროცესი იყო. კაპიტალიზმი მაინც ვითარდებოდა, რაც გამოიხატებოდა დაქირავებული შრომისა და სასოფლო-მამეურნეო იარაღების შედარებით დიდი მასშტაბით გამოყენებაში, ფულადი იჯარის როლის გაძლიერებაში და საბაზრო პროდუქციის ზრდაში.

განხილული მასალის გაცნობისა და შესწავლის საფუძველზე, ჩვენთვის ნათელი ხდება ის მნიშვნელოვანი ცვლილებები, რომლებიც მემამულურმა მეურნეობამ განიცადა. ეს ცვლილებანი ცოტად თუ ბევრად ქმნიდნენ მემამულური მეურნეობის წარმოების სრულიად ახალ, განსხვავებულ სახეს.

პირველი და მნიშვნელოვანი მოვლენა ძველი, ფეოდალური ურთიერთობის რღვევაში, რომელიც ჯერ კიდევ XVIII საუკუნის და-

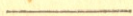
სასრულში ჰპოვებს თავის საწყისს, იყო სათავადოების გაუქმების
ტურალური მეურნეობის რღვევა, სავაჭრო მიწათმოქმედების განვი-
თარება.

დიდი მნიშვნელობის ფაქტორი იყო დროებითვალდებულ გლეხის
შრომის გვერდზე, დაქირავებული მუშახელის ხვედრითი წილის თან-
დათანობითი ზრდა.

ყოველივე ეს საკმარისია იმისათვის, რომ მემამულური მეურნეო-
ბა წარმოვიდგინოთ ძველი ფეოდალური მეურნეობისაგან არა მარტო
განსხვავებულ, არამედ ახალ სისტემაზე გადასულ და გარდაქმნილ
მეურნეობად.

ამ ახალი ტიპის მეურნეობაში პირველ ადგილზეა ის მოვლენები,
რომლებიც ახასიათებენ კაპიტალისტურ განვითარებას. ეს არის სავაჭ-
რო მიწათმოქმედების განვითარება, სოფლის მეურნეობის დარგებში
მანქანა-იარაღებისა და დაქირავებული მუშახელის გაჩენა, ფულადი
რენტის თანდათანობით ზრდა და განმტკიცება (რაც უფრო მოგვიან-
ებით მიწების იჯარით გადაცემაში გამოიხატა), დარგების სპეციალი-
ზაცია და სხვ.

ყოველივე ეს ხელს უწყობდა ჩვენს სოფლის მეურნეობაში კა-
პიტალისტური ურთიერთობის განვითარებას. მართალია, როგორც ზე-
მოთ აღვნიშნეთ, არ წარმოქმნილა წმინდა კაპიტალისტური მეურნეო-
ბა, მაგრამ ძირეული ცვლილება განიცადა ფეოდალურმა მეურნეობამ.
მის ნაცვლად წარმოიშვა ახალი, გარდამავალი ტიპის მეურნეობა, სა-
დაც ჯერ კიდევ არსებობდა ძველის ნაშთები კაპიტალისტური სისტე-
მის გვერდით, მაგრამ კაპიტალიზმის ნიშნები თანდათან უპირატესო-
ბასა და გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევენ.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ПОМЕЩИЧЬЕГО ХОЗЯЙСТВА В ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ

Резюме

В XIX веке Грузия вступила в состав Российской империи. Утвердившиеся в стране мирные условия способствовали дальнейшему прогрессу экономики страны — промышленности и сельского хозяйства.

В дореформенный период возникли предпосылки для развития капиталистических отношений.

Хотя политическая раздробленность и разрушенная экономика страны затрудняли становление новой системы, но она все же постепенно прокладывала себе путь.

Изменения наметились не только в промышленности, но и в сельском хозяйстве, в котором однако, капитализм развивался медленнее.

Из отраслей последнего, ведущее место занимали виноградарство, полеводство и животноводство.

Развитие капитализма в этих отраслях выразилось прежде всего в увеличении производства товаров для рынка.

Эволюции подверглось помещичье хозяйство.

Прогрессивная часть грузинского дворянства, сознавая значение рационализации и перестройки хозяйства на буржуазный лад, энергично принялась за дело.

Первыми рационализаторами являлись А. Андроникашвили, С. Гургенидзе, А. Чавчавадзе, И. Абхазы, И. Сулханишвили, М. Накашидзе и др.

Хотя их начинания в дореформенной Грузии являлись не вполне совершенными, но они все же были пионерами нового и сыграли определенную роль в развитии в Грузии буржуазного предпринимательства. В их хозяйствах главное место занимало торговое земледелие, в некоторых из них применялись сельскохозяйственные машины (Сулханишвили, Накашидзе) и наемный труд (Чавчавадзе, Накашидзе), нанимались преимущественно квалифицированные рабочие.

В пореформенный период в помещичьих экономиках наблюдаются значительные сдвиги. В крупных хозяйствах И. Мухранбатони, Д. Чавчавадзе и в мелких — Везиришвили, Бараташвили, Сулханишвили и др. торговое земледелие получило дальнейшее развитие, шире стали применяться сельскохозяйственные машины, усилилась специализация, и что главное, наемный труд приобрел более систематический характер, при параллельном существовании труда временнообязанных крестьян.

Иначе и быть не могло. «Капиталистическое хозяйство — пишет В. И. Ленин — не могло сразу возникнуть, барщинное

хозяйство не могло сразу исчезнуть. Единственно возможной системой хозяйства была, следовательно, переходная система, соединявшая в себе черты и барщинной и капиталистической систем. И, действительно, пореформенный строй хозяйства помещиков характеризуется именно этими чертами. При всем бесконечном разнообразии форм, свойственном переходной эпохе, экономическая организация современного помещичьего хозяйства сводится к двум основным системам в самых различных сочетаниях, именно к системе отработочной и капиталистической»¹.

Последствием капиталистической эволюции значительно расшатался старый, отсталый феодальный строй. Помещичьи хозяйства, приравниваясь к новому, на продолжительное время сохранили черты старого. В них сосуществовали пережитки феодализма — (отборочная система), с капитализмом (применение наемного труда). Главной и ведущей была тенденция капиталистического развития этих хозяйств.

Примером может служить хозяйство И. Мухранбатони, с годовым капиталоборотом в 300.000 рублей, оно возникло еще в дореформенный период. В течении времени хозяйство превратилось в крупное предприятие, работавшее на широкий рынок. В нем применялись, и с успехом, сельскохозяйственные машины и наемный труд. На долю последнего приходилась одна треть всех расходов.

В конце XIX века, по словам корреспондента «КСХ-ва», здесь работали легионы рабочих.

Правда, продолжалось применение и труда временнообязанных крестьян, но он утратил свое былое значение. Наемная сила была ведущей в хозяйстве Бараташвили; на новый лад устраивались и хозяйства Везиришвили, Сулханишвили и др.

Приведенный в книге материал позволяет сказать, что капиталистическая эволюция помещичьего хозяйства в Восточной Грузии, начатая еще в дореформенный период, значительно усилилась после падения крепостного права; следствием этого длительного процесса возникла новая, переходная система помещичьего хозяйства.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	3
რეფორმადელი მემამულური მეურნეობები საქართველოში	7
ივანე მუხრანბატონის მეურნეობა	29
ალექსანდრე და დაეით ჭავჭავაძეების მეურნეობა	64
რეფორმის შემდეგ დროინდელი წვრილი მემამულური მეურნეობები	80
Резюме	107

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ი. ანთელავა
გამომცემლობის რედაქტორი დ. ბაქრაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ი. დონაძე
მხატვარი მ. თუმშალიშვილი

გადაეცა წადმოებას 27.6.1970. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 2.7.71.
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 7.0; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 5.78; უე 00316; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1730;
ფასი 49 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19.
Типография АН ГССР, Тбилиси 380060, Кутузова, 19

ნატელა დავიდოვნა ნაცვლიშვილი

КАПИТАЛИСТИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ПОМЕЩИЧЬЕГО
ХОЗЯЙСТВА В ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ.

4r 80a

7380/1356

გამომცემლობა „მეცნიერება“ 1971 წ. გამოსცა შემდეგი წიგნები:

1. ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი V. — ფასი 1 მან. 92 კაპ.
2. კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული, III. — ფასი 1 მან. 58 კაპ.

ფასი 49 კპპ.

K 277.379
3
საქართველოს
ბიბლიოთეკა

6817121